

Södertörns högskola
Litteraturvetenskap

Kärlekens morgonrodnad

Kärlek och begär i Agnes von Krusenstjernas *Fröknarna von Pahlen*

C-uppsats HT 2004

Maria Lappea

Handledare: Claudia Lindén

Abstract

This study examines the love and desire between Angela von Pahlen and Stanny Landborg in Agnes von Krusenstjerna's *Fröknarna von Pahlen* series. I have studied the characters in Krusenstjerna's texts using Judith Butler's theory of the heterosexual matrix. My main focus has been the desire in *Fröknarna von Pahlen*. Drawn from the primary question, "What is love?", I examine the desires possibilities and obstacles.

The essay is divided into two parts. In the first part I read *Fröknarna von Pahlen* against its contemporary view on homosexuality. I have found both an awareness of the contemporary view but also a tendency to surpass this view, go beyond it in order to create something new.

In the second part of the essay I focus on the relationship between the two young girls, Angela and Stanny, and a few other characters close to them. The desire in Krusenstjerna's texts reaches an almost universal level, it is written as the same irrespective of between what or who it is expressed. The characters are however also always subject to culture and society which is dominated by the heterosexual matrix. Its rules for sexuality are embodied in different ways, through actions or thoughts, and are constantly present.

The novels use both the hetero-normative model for love and the ones the heterosexual matrix rules out as unwanted. But through repeating these models differently the text becomes a subversive instrument in the deconstruction of the heterosexual matrix. By means of applying a lyrical tone to the text and by putting the "divergent" love in a secluded place Agnes von Krusenstjerna brings her text to something new and bends the rules for what desire and love are allowed to be.

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	5
2. Teoretiska utgångspunkter	6
Genustrubbel.....	6
Den heterosexuella matrisen.....	7
Subversiva (o)möjligheter?.....	8
3. Tidigare forskning	10
<i>Fröknarna von Pahlen</i> ur ett queerperspektiv	13
4. Syfte och kort referat.....	15
Handlingen i <i>Fröknarna von Pahlen</i>	16
<i>Kvinnogatan</i>	17
<i>Älskande par</i>	18
<i>Av samma blod</i>	18
5. Litteratur och verklighet.....	20
Homosexualitet anno 30-tal – beivring eller behandling?	20
Sexologi – föreställningar och fantasier.....	23
Intertextualitet	25
6. Kärlekens morgonrodnad	27
Angela och Stanny	27
Bell och Angela.....	30
Familjen Landborg	32
Förbundet ”Våren”	34
Thomas och Angela	37
Älskande par	40
Våren.....	44
7. Sammanfattning	48
8. Litteraturförteckning	49

1. Inledning

Under åren 1929-1934 författade Agnes von Krusenstjerna den sju band långa romancykeln om *Fröknarna von Pahlen* vilken gavs ut 1930-1935.¹ De fyra sista delarna gav upphov till en flerårig offentlig debatt om moral och anständighet i litteraturen.² *Fröknarna von Pahlen* är skrivna utifrån en oberoende berättarposition som på så sätt kan växla perspektiv beroende på vilken person som för närvarande skildras. I centrum för seriens alla vindlande intriger står dock Petra och Angela von Pahlen, faster och brorsdotter. I seriens första del, *Den blå rullgardinen*, tar sig Petra an den föräldralösa Angela. Den gård, Eka, Petra ärvt av sin faster Laura Löwenström blir Petras och Angelas gemensamma hem. I den sista delen, *Av samma blod*, är de åter på Eka, nu tillsammans med de tidigare okända släktingarna Agda och Frideborg. Tillsammans bildar de en ny familj bestående av kvinnor och barn. Texten i den sista delen skapar ett möjligheternas rum med plats för ett flertal kärleksfulla, och annorlunda, relationer. Jag ser den sista delen som svaret på den fråga serien om *Fröknarna von Pahlen* arbetar sig fram emot – vad är kärlek? Min undersökning kommer därför att förhålla sig till skildringen i *Av samma blod* som ett slags textens mål.

Uppsatsens huvudfokus kommer att ligga på relationen mellan Angela von Pahlen och hennes bästa vän, Stanny Landborg. Om Angela och Stanny skriver Krusenstjerna i sin disposition för *Kvinnogatan*: ”Vad jag vill visa är den unga vänskapen mellan dessa två ganska ovanliga flickor. ’Kärlekens morgonrodnad’ kallar Ellen Key dem.”³

¹ I serien ingår *Den blå rullgardinen* (1930), *Kvinnogatan* (1930), *Höstens skuggor* (1931), *Porten vid Johannes* (1933), *Ålskande par* (1933), *Bröllop på Ekered* (1935), *Av samma blod* (1935). De tre första gavs ut på Albert Bonniers förlag och de följande på förlaget Spektrum. Hänvisningar till romanerna i uppsatsen avser Agnes von Krusenstjerna, *Samlade skrifter* del VII-XIII, red. Johannes Edfelt (Stockholm 1945).

² För en mer utförlig redogörelse av ”Pahlen-fejden” eller ”Krusenstjerna-fejden” se till exempel Birgitta Svanberg, *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas Fröknarna von Pahlen*, diss. (Stockholm 1989), s. 45-50.

³ Johannes Edfelt, ”Efterskrift” i Agnes von Krusenstjerna, *Samlade skrifter* I-XIX, red. Johannes Edfelt (Stockholm 1944-46), del VIII: *Kvinnogatan*, s. 277.

2. Teoretiska utgångspunkter

I min läsning kommer jag att utgå från den feministiska filosofen Judith Butlers tankar om sexualitet och genus. Butlers uppmaning, utifrån Michel Foucault, till genealogiska undersökningar – att inte fråga efter ett fenomenens ursprung utan istället undersöka dess konstruktion och historia – har haft stor betydelse för feministisk teoribildning och genusvetenskap vad gäller synen på genus och sexualitet. I Sverige har queerteorin tagit sig olika uttryck hos olika forskare. Teatervetaren Tiina Rosenberg har använt sig av Butlers teorier i både *Byxbegär* och *Queerfeministisk agenda*.⁴ Inom litteraturvetenskapen har till exempel Eva Borgström gjort intressanta läsningar, bland annat av C. J. L. Almqvists *Drottningens juvelsmycke*.⁵ I min läsning kommer jag främst att använda mig av Butlers resonemang om den heterosexuella matrisen och dess konsekvenser.

Genustrubbel

I slutet av 1980-talet representerade organisationer som till exempel ACT UP (Aids Coalition To Unleash Power), Queer Nation och Pink Panthers queeraktivismen i USA.⁶ Judith Butlers *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity* och Eve Kosofsky Sedgwicks *Epistemology of the Closet* gavs ut 1990 och blev centrala för queerteorin. I sin text tar sig Butler an det problematiska feministiska subjektet. Istället för att ställa frågan ”Vad är en kvinna?” föreslår Butler en genealogisk kritik av hur våra könsidentiteter skapas och hur makt är förknippat med detta.

It is not enough to inquire into how women might become more fully represented in language and politics. Feminist critique ought also to understand how the category of ‘women,’ the subject of feminism, is produced and restrained by the very structures of power through which emancipation is sought.⁷

Liksom Foucault har Butler en syn på makt inte enbart som restriktiv utan även produktiv.

⁴ Tiina Rosenberg, *Byxbegär* (Göteborg 2000), *Queerfeministisk agenda* (Stockholm 2002).

⁵ Eva Borgström, ”En musikens och erotikens harmonilära eller Hur många kön finns det i Almqvists *Drottningens juvelsmycke*?” i *Res publica* nr. 43 1999, 143.

⁶ För mer information om dessa se Tiina Rosenberg, *Queerfeministisk agenda* (Stockholm 2002), s. 34-39.

Vidare motsätter sig Butler alla tankar om ett ursprung, ett före, eller ett utanför de lagar som kontrollerar identitet. Hon menar att också detta är en konstruktion av lagen som på detta sätt kan legitimera sin makt. I *Gender Troubles* första del ifrågasätter Butler den distinktion mellan kön och genus som många feminister skrivit under på. Att låta könet stå i förhållande till genus som natur till kultur är också lika med att erkänna genuskonstruktioner som kausala, som bottande i en könets sanning. Ett sådant antagande motsätter sig en genealogisk kritik av könets historia, just en sådan kritik Butler vill genomföra. Om man istället ifrågasätter denna till synes fasta kategori visar det sig att distinktionen mellan kön och genus inte existerar. Genus är också det diskursiva/kulturella verktyg genom vilket ett "naturligt kön" produceras och etableras som "fördiskursivt".⁸

there is no recourse to a body that has not always already been interpreted by cultural meanings; hence, sex could not qualify as a prediscursive anatomical facticity. Indeed, sex, by definition, will be shown to have been gender all along.⁹

Det heterosexuellt kodade genussystemet styr en syn på könsidentiteter som bottande i en naturlig heterosexualitet. Om man ser det fördiskursiva, ett tillstånd innan könets Lag, innan den heterosexuella matrisen, som en omöjlighet blir en kritik av regulativa system som både förbjudande och producerande möjlig.

Den heterosexuella matrisen

Butler börjar sin undersökning av identitet med konstaterandet att den också startar i en undersökning av genusidentiteter. Personer blir förståeliga först genom genuskategorier.¹⁰ Det som styr och skapar dessa är den heterosexuella matrisen. Denna praktik kräver en opposition mellan feminint och maskulint där dessa förstås som tillhörande attribut till kategorierna kvinna och man. Vidare yrkar den på en samstämmighet och kausalitet mellan kön, genus, sexuell praktik och begär.¹¹ En kvinna ska vara kvinnlig, men ha sex med och därmed åtrå manliga män. Denna lag eller matris kräver på så sätt också samtidigt att vissa sorters identiteter inte kan existera. Identiteter i vilka genus inte följer på kön och i vilka begär inte följer på vare sig kön eller genus; det vill säga inte följer på de kulturella lagar som reglerar

⁷ Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity* (New York/London 1990/1999), s. 5.

⁸ Butler (1999), s. 11.

⁹ Ibid., s. 12.

¹⁰ Ibid., s. 22.

¹¹ Ibid., s. 23.

sexualitet. Men förbjudna identiteter blir också tänkbara endast i relation till det godkända. När den heterosexuella matrisen drar en gräns mellan det som är godkänt och det som är förbjudet, märker den också ut vad det förbjudna är. På så sätt producerar den också dessa förbjudna identiteter.¹²

Genom att låta kön postulera som *orsaken* till sexuellt beteende och begär döljer matrisen effektivt sin egen produktion av dessa två åtskilda kön. En genealogisk undersökning avslöjar denna skenbara orsak som en *effekt*.¹³ Den avslöjar könen som ett resultat av matrisens krav på obligatorisk heterosexualitet. Att avvikande identiteter ändå existerar skrivs av som misslyckanden eller just logiska omöjligheter. Men dessa ”avvikelser” innebär också en möjlighet att kritiskt granska matrisen. De avslöjar matrisens reglerande funktion men också dess oförmåga att fullt ut bevaka sina gränser.

When the disorganization and disaggregation of the field of bodies disrupt the regulatory fiction of heterosexual coherence, it seems that the expressive model loses its descriptive force. That regulatory ideal is then exposed as a norm and a fiction that disguises itself as a developmental law regulating the sexual field that it purports to describe.¹⁴

Precis som andra normativa ideal skapar den normativa heterosexualiteten sexuella positioner vilka egentligen är omöjliga att fullt ut förkroppsliga. Dessa konstanta misslyckanden blottar heterosexualiteten inte bara som påtvingande lag utan också som oundviklig komedi, som en konstant parodi av sig själv.¹⁵

Subversiva (o)möjligheter?

Butler ifrågasätter den västerländska filosofins anspråk på varandets autencitet. Istället för Descartes ”Cogito ergo sum” (”Jag tänker alltså är jag”) skulle man kunna säga att tankarna är jaget. Det finns inget jag, ingen kropp utanför eller innan språket. Könen skapas performativt, genus är alltid ett görande, men inte ett görande som kan sägas föregås av ett subjekt. Utifrån Nietzsche resonerar Butler: ”There is no gender identity behind the expressions of gender; that identity is performatively constituted by the very ‘expressions’ that are said to be its results.”¹⁶ Genus bör alltså inte förstås som fasta identiteter utan som konstruerade historiskt

¹² Butler (1999), s. 23f.

¹³ Ibid., s. 31.

¹⁴ Ibid., s. 173.

¹⁵ Ibid., s. 155.

¹⁶ Ibid., s. 33.

genom stiliserade upprepningar av handlingar.¹⁷ Kön konstrueras så till vida performativt. De skulle i teorin kunna se ut på ett annat sätt, men enligt Butler finns ingen sådan möjlighet, inget sådant fritt val. Även om möjligheten fanns skulle andra ideal ta plats och med dem en annan lika uteslutande normativitet. Den makt normerna konstituerar går inte att välja bort, återigen, det finns ingen position utanför den heterosexuella matrisen. Dock kan dessa normer erbjuda en plats eller möjlighet att parodiera den obligatoriska heterosexualitetens anspråk på naturlighet. Till exempel kvinnlig maskulinitet eller manlig femininitet stör den till synes naturliga länken mellan kön och genus. Nyckeln till det subversivas möjlighet ligger just i upprepningen av handlingar. Exakta upprepningar är inte möjliga, de innebär alltid en förskjutning från en tidigare innebörd. ”Felaktigt” utförda upprepningar kan på så sätt också skapa störande moment som kan utmana den heterosexuella matrisen.

Genders can be neither true nor false, neither real nor apparent, neither original nor derived. As credible bearers of those attributes, however, genders can also be rendered thoroughly and radically *incredible*.¹⁸

¹⁷ Butler (1999), s. 179.

¹⁸ Ibid., s. 180.

3. Tidigare forskning

Senare forskning har använt sig av ett queerteoretiskt perspektiv i läsningar av *Fröknarna von Pahlen*. Som föregångare till denna kan man se den feministiska forskningen som gjorde upp med den tidigare biografiskt inriktade läsningen av Agnes von Krusenstjernas verk. Flera av de forskare som ägnat sig åt Krusenstjernas texter har i sin läsning visat personen bakom dessa ett betydande intresse; även hennes make, David Sprengel, har varit föremål för undersökning. I synnerhet Olof Lagercrantz ägnar i sin biografi en betydande del åt diskussionen vem av de båda makarna som egentligen författat vad i serien om *Fröknarna von Pahlen*. Även om dylika spekulationer också kan vara intressanta är det i min undersökning främst texten som kommer att stå i centrum och inte dess författare.

Både Agnes von Krusenstjernas person, författarskap och texter uppmärksammades under hennes livstid och blev föremål för omfattande skrivelser, inte minst i samband med den tidigare nämnda Krusenstjerna-fejden. Krusenstjerna har även intresserat forskare allt sedan hennes död 1940. Redan samma år gavs Stig Ahlgrens *Krusenstjerna-studier*¹⁹ ut vars uppmärksammande av Krusenstjernas sätt att arbeta med symboler, mysterier och teman i sitt sätt att skriva också tagits fasta på i senare forskning. Däremot bestäms hans tolkning, som Birgitta Svanberg skriver, av ”tidens sexualromantiska syn på kvinnan som i första hand könsvarelse [...]”.²⁰ Därmed låses hans tolkning fast och når inte särskilt långt.

Drygt tio år senare disputerade Krusenstjernas släkting Olof Lagercrantz på sin biografi över henne som sedan dess givits ut upprepade gånger.²¹ I sitt verk går han igenom författarens uppväxt, influenserna från Elin Wägner och Ellen Key, hennes ”sinnessjukdom”, äktenskapet med David Sprengel samt hennes litterära produktion. Lagercrantz avhandling har därefter både inspirerat och använts av flera andra forskare som intresserat sig för Krusenstjerna.

¹⁹ Stig Ahlgren, *Krusenstjerna-studier* (Stockholm 1940).

²⁰ Birgitta Svanberg, *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas Fröknarna von Pahlen*, diss. (Stockholm 1989), s. 18.

²¹ Olof Lagercrantz, *Agnes von Krusenstjerna*, diss. (Stockholm 1951/1980) Utgåvan jag har haft tillgång till är en av Lagercrantz något omarbetad version.

Ett delvis nytt perspektiv på författarinnan kom i och med Barbro Backbergers text i antologin *Könsroller i litteraturen från antiken till 1960-talet* (1968).²² Antologin kom till efter en serie seminarium med titeln ”Könsrollsdebatt i skönlitteratur” och redigerades av Karin Westman Berg. Backbergers text blåste nytt liv i den feministiska läsningen av Krusenstjerna som kan sägas ta sin början i och med Karin Boyes recension av *Porten vid Johannes* och *Älskande par* (1933).²³ Backberger bröt med sin text den långa tystnad som omgärdat författarinnan och öppnade på så sätt även upp för kommande forskare som Eva Adolfsson och Birgitta Svanberg. I ”’Vi skulle inte inbilla oss att vi voro fria’” framhåller Backberger Krusenstjernas aktualitet på sextioalet på grund av hennes intresse för ”sex och könsroller och familjeinstitutionens vara eller inte vara [...]”.²⁴ Backbergers fokusering på Krusenstjerna har dock ett annat mål: ”att få syn på henne bakom legendbildningarna.”²⁵ Det är alltså främst Krusenstjernas egna åsikter om ovanstående teman Backberger vill komma åt. Hennes text om Krusenstjerna och Moa Martinson i *Kvinnornas Litteraturhistoria*, ”Samhällsklass och kvinnoliv – en studie i Agnes von Krusenstjernas och Moa Martinsons författarskap”, är också den i stor utsträckning en biografisk läsning.²⁶ Samtidigt som jag självklart kommer att ta hänsyn till Backbergers läsningar innebär ändå detta att hon har en annan ingång i Krusenstjernas texter än jag.

Precis som senare Eva Adolfsson och Birgitta Svanberg visar Backberger på kopplingen mellan Krusenstjerna och den samtida primitivismen men också på influenserna från Ellen Key och Elin Wägner. Hon ser också det ofta problemfyllda förhållandet mellan mödrar och döttrar som ett ledmotiv hos Krusenstjerna.²⁷

Eva Adolfsson har i två texter, ”Drömmen om badstranden” och ”Det uppbrutna kvinnotecknet: Agnes von Krusenstjerna, Moa Martinson”, problematiserat den kvinnliga författarens förhållande till primitivismen men också skrivit om badscenens och vattnets betydelse, liksom senare Svanberg, hos Krusenstjerna.²⁸

²² Barbro Backberger, ”’Vi skulle inte inbilla oss att vi voro fria’”. Den urspårade kvinnorevolten i Krusenstjernas romaner” i *Könsroller i litteraturen från antiken till 1960-talet*, red. Karin Westman Berg (Stockholm 1968).

²³ Karin Boye, ”Då vinden vänder sig” i *Social-Demokraten* 28/1 1934. Uppgiften hämtad ur Svanberg (1989), s. 46.

²⁴ Backberger (1968), s. 140.

²⁵ Ibid., s. 141.

²⁶ Barbro Backberger, ”Samhällsklass och kvinnoliv – en studie i Agnes von Krusenstjernas och Moa Martinsons författarskap” i *Kvinnornas Litteraturhistoria*, red. Marie Louise Ramnefalk och Anna Westberg (Stockholm 1981).

²⁷ Ibid., s. 383.

²⁸ Eva Adolfsson, ”Drömmen om badstranden” i *Kvinnor och skapande. En antologi om litteratur och konst tillägnad Karin Westman Berg*, red. Birgitta Paget (Stockholm 1983) och Eva Adolfsson, ”Det uppbrutna

Birgitta Svanbergs avhandling *Sanningen om kvinnorna* är en närläsning av *Fröknarna von Pahlen* ur ett feministiskt och psykoanalytiskt perspektiv.²⁹ Hennes läsning är strukturerad kring det problematiska förhållandet mellan mödrar och döttrar som hon ser som ”Pahlen-cykeln djupaste klangbotten”.³⁰ Karin Boye framhöll i sin recension Pahlen-seriens kritik av familjeinstitutionen, något som både Sprengel och Lagercrantz tillbakavisat. Svanberg, och även jag, håller dock med Boye på den punkten.³¹

Svanberg ser både Backberger och Adolfsson som viktiga inspirationskällor och sig själv som ett led i en feministisk tolkningstradition. Hon har även en klarsynt syn på sin roll som forskare, vad hon får ut beror på vilka trådar hon väljer att följa. Svanberg gör alltså inte anspråk på att säga någon fullkomlig sanning om texten som helhet.³² I sin läsning har hon uppmärksammat ett antal frågor som texten arbetar kring:

Vad är en kvinna? Vad är kärlek? Vad är moderlighet? Vad innebär förhållandet mellan mor och dotter? Kan en kvinna skapa sig ett meningsfullt liv utan en man vid sin sida? Kan vi våga tro på kvinnlig solidaritet och gemenskap, starka nog att bygga en alternativ framtid på?³³

Jag ser främst frågan om kärlek, och därtill sexualitet och begär, som den centrala vilken romancykeln kretsar kring och i *Av samma blod*, ”den utopiska avslutningsdelen”,³⁴ erbjuds ett möjligt svar i de förhållanden som gestaltas där. Svanberg har också visat på tvetydigheten, den relativa sanningen, i Krusenstjernas text. Perspektiv, och därmed sanning, kan skifta beroende på vems synvinkel som avgör.³⁵ Trots skillnaden i tolkningsverktyg finns det mycket i Svanbergs noggranna undersökning att ta hänsyn till även för min analys.

Merete Mazzarella har skrivit den senaste monografien över Krusenstjerna.³⁶ Hon utgår i stor utsträckning från tidigare forskare som Lagercrantz och Svanberg, som hon i viss mån också polemiserar emot. Mazzarella tar upp en del intressanta drag hos Krusenstjerna, till exempel unga flickors ambivalenta inställning till kärleken men också själva ambivalensens betydelse för texten.³⁷ I min mening blir det dock ofta inte mer än en intressant men ytlig

kvinnotecknet: Agnes von Krusenstjerna, Moa Martinson” i *I gränsland. Essäer om kvinnliga författarskap* (Stockholm 1991).

²⁹ Svanberg (1989).

³⁰ *Ibid.*, s. 8.

³¹ *Ibid.*, s. 51.

³² *Ibid.*, s. 24f.

³³ *Ibid.*, s. 27.

³⁴ *Ibid.*, s. 44.

³⁵ *Ibid.*, s. 250.

³⁶ Merete Mazzarella, *Agnes von Krusenstjerna* (Stockholm 1992).

³⁷ *Ibid.*, s. 178.

iakttagelse från Mazzarellas sida, vilket är förståeligt eftersom hennes knappt tvåhundra sidor långa monografi spänner över Krusenstjernas hela produktion.

Fröknarna von Pahlen ur ett queerperspektiv

Flera forskare har tidigare uppmärksammat det homosexuella i *Fröknarna von Pahlen*. Även ett par läsningar ur ett queerperspektiv förekommer. Till exempel av Rita Paqvalén som för nuvarande arbetar på sin avhandling om *Fröknarna von Pahlen*. Jag har haft tillgång till två av hennes artiklar. I ”Perversion, dekadens eller kärlek? Pahlenforskningen ur ett queerperspektiv” menar Paqvalén att Krusenstjernas text inte bara skapar genustrubbel utan också genretrubbel.

Kollisionen mellan svärmisk idyllromantik och fysiologisk naturalism/ hektisk erotik samt mellan lyrik och satir har ofta bortförklarats med att Krusenstjerna antingen var en tanklös förmedlare av sin man David Sprengels visioner eller en galen hysterika bortom all kontroll.³⁸

Paqvalén tolkar däremot detta genretrubbel som ett verktyg för att ”ifrågasätta heteronormativa könsroller samt den traditionella äktenskapsinstitutionen”.³⁹ Vidare tar hon också hänsyn till tidigare forskning men ser i ”Love as a Feminist Project: A Reading of the *Pahlen* Series by Agnes von Krusenstjerna” Pahlen-seriens svar på frågan om jämlik kärlek i ett patriarkalt samhälle som realiserbar endast i en lesbisk relation.⁴⁰ Paqvalén har en poäng i detta men jag ser upplösningen i den avslutande delen *Av samma blod* som något mer komplicerad.

Anna Williams redogör i sin bok *Tillträde till den nya tiden* för Krusenstjernas förhållande till modernismen och moderniteten. Här har jag främst tagit fasta på hennes kommentar om ”språkets kraft [...] den narrativa processen som aktör”, hur Krusenstjerna ”berättar sig fram till något nytt”.⁴¹ I *Omklädningsrum. Könsöverskridanden och rollbyten från Tintomara till Tant Blomma* redogör Williams utifrån Judith Butler för ett antal omklädningsakter i

³⁸ Rita Paqvalén, ”Perversion, dekadens eller kärlek? Pahlenforskningen ur ett queerperspektiv” i *Lambda Nordica* nr. 1-2/2003, s. 121.

³⁹ *Ibid.*, s. 127.

⁴⁰ Rita Paqvalén, ”Love as a Feminist Project: A Reading of the *Pahlen* Series by Agnes von Krusenstjerna” i *The New Woman and the Aesthetic Opening: Unlocking Gender in Twentieth-Century Texts*, red. Ebba Witt-Brattström (Södertörn 2004), s. 184.

⁴¹ Anna Williams, *Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt* (Stockholm/Stehag 2002), s. 74.

Fröknarna von Pahlen.⁴² Tyngdpunkten vilar på Agdas person i den sista delen *Av samma blod*. Williams konstaterar i sin text en attitydskillnad gentemot personer som klär sig i det motsatta könets kläder, beroende på vilket kön som döljer sig under. Krusenstjerna låter inte de män som i texten begagnar sig av kvinnokläder framstå i en särskilt ljus dager. Agda däremot bemöts i stort sätt positivt. I sin text visar Williams att kvinnor och män hos Krusenstjerna inte bara tar varandras platser, de träder in i helt nya roller. Hon ser också könsöverskridandet i romanerna som ”definitivt kopplat till sexualitet, men också till föreställning och yta”.⁴³

Monica Hamberg Mitlin har i sin c-uppsats undersökt den lesbiska kvinnan, Bell von Wenden, i *Fröknarna von Pahlen*.⁴⁴ Hamberg Mitlin har inte en queerteoretisk utgångspunkt men hennes tolkning av Bell utgör ett intressant alternativ till den tidigare forskningens resultat. Vad gäller uppsatser skrivna om *Fröknarna von Pahlen* har jag endast konstaterat att jag, mängden till trots, inte funnit någon som har samma avgränsning som jag.⁴⁵

⁴² Anna Williams, ”Unge herr Agda. Omklädningsmotivet i Agnes von Krusenstjernas *Fröknarna von Pahlen*” i *Omklädningsrum. Könsöverskridanden och rollbyten från Tintomara till Tant Blomma*, red. Eva Heggstad & Anna Williams (Lund 2004).

⁴³ Williams (2004), s. 118.

⁴⁴ Monica Hamberg Mitlin, ”Bell von Wenden. En studie av den lesbiska kvinnans funktion i Agnes von Krusenstjernas *Fröknarna von Pahlen*”, c-uppsats i litteraturvetenskap, Stockholms universitet höstterminen 2003.

⁴⁵ Det finns ett antal uppsatser som behandlar Agnes von Krusenstjernas författarskap. De som faller utanför min avgränsning har jag dock valt att lämna obeaktade för att istället kunna fokusera på det publicerade materialet.

4. Syfte och kort referat

Den tidigare forskningen ovan har förvisso inte helt utelämnat den samkönade erotiken i sina läsningar av *Fröknarna von Pahlen*, men ingen av dem tar i min mening heller tag i den ordentligt. Svanberg skriver att Krusenstjernas text bryter ”mot de oskrivna lagar som förutsätter att kvinnors känslomässiga och erotiska lojalitet skall riktas uteslutande mot män”.⁴⁶ Jag skulle vilja tillägga, trots att det inte kommer att ingå i min undersökning, att den även bryter mot dessa lagar när det gäller mäns begär. Kort därefter poängterar dock Svanberg att ”experimenterandet med erotik och dräkter bortom de traditionella könsgränserna knappast är en fråga om blodigt allvar utan snarare en lek med identiteter”.⁴⁷ I motsats till denna tolkning menar jag att frågan om begär och kärlek – vad det är eller vad det får vara – utgör det övergripande tema texten arbetar med, och det i allra högsta grad på blodigt allvar. Rita Paqvalén och Anna Williams använder sig, liksom jag kommer att göra, av Judith Butlers teorier i sina texter. Paqvaléns texter tillför i min mening inte mycket utöver den tidigare forskningen vad gäller synen på begäret, kanske beroende på att hennes egen forskning inte är färdig. Williams koncentrerar sig främst på performativiteten i Krusenstjernas text. Varken Paqvalén eller Williams har inriktat sig på den relation jag har valt.

I min undersökning kommer jag att fokusera på Angela von Pahlen och hennes första riktiga vän, Stanny Landborg. Liksom Olof Lagercrantz fann jag Stanny vara den ”mest gripande gestalten i *Fröknarna von Pahlen* [...]”.⁴⁸ Analysen kommer följaktligen att begränsas främst till seriens andra och femte del, *Kvinnogatan* och *Älskande par*, där dessa två figurerar tillsammans. Som jag nämnt tidigare ser jag den sista delen som det mål Pahlen-serien arbetar mot. *Av samma blod* utmanar den heterosexuella matrisens krav på vad kärlek och begär får vara och skapar en plats för realiserandet av kärleksfulla relationer mellan människor oavsett kön. Således innehar också denna en plats i min analys. Tyngdpunkten kommer att vila på Angela och Stannys relation till varandra men även utblickar på andra element förekommer.

⁴⁶ Svanberg (1989), s. 383.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 384.

Utifrån ett queerteoretiskt perspektiv men också med ett avstamp i en för verken samtida kontext ska jag undersöka hur texten förhåller sig till kön, genus och begär. I undersökningens första del kommer jag att redogöra för samtidens syn på homosexualitet. På vilket sätt förhåller sig texten till, på grund av min avgränsning, främst kvinnlig homosexualitet – både inom och utanför romanvärldens gränser? I analysens andra del står de ”två ganska ovanliga” flickorna i fokus. Vad säger texten om just Angela och Stannys förhållande? Hur skildras deras personer och, i viss mån, andra i deras närhet? Vad är kärlek och begär – vilka är dess möjligheter och vad utgör dess motstånd? Hur förhåller sig personerna till den heterosexuella matrisen och hur arbetar texten i förhållande till densamma?

Handlingen i *Fröknarna von Pahlen*

Kring Petra och Angela von Pahlen vävs romancykelns intriger innefattande en mängd personer i deras närhet. Handlingen utspelar sig både på den småländska landsbygden och i huvudstaden under det tidiga nittonhundratalet. Precis som Birgitta Svanberg påpekat så inleds serien med ett brott i den patriarkala ordningen.⁴⁹ Petra som ärvt gården Eka av sin faster tar sig an sin nästan femton år yngre föräldralösa brorsdotter Angela. Petra har tidigare lämnats av sin fästman, den forskningsresande Thomas Meller. Petras förhållande till den då elvaåriga Angela utvecklas romanerna igenom. Från att ha varit hennes vårdnadshavare intar Petra slutligen positionen som förälder till Angelas barn, resultatet av en kort förbindelse mellan Angela och Thomas Meller. De är då båda också medlemmar i det kvinnokollektiv som kommit att upprättas på Eka tillsammans med Agda och Frideborg – som visat sig vara illegitima avkomlingar till Ekas tidigare ägarinna. Explicit skildrar Agnes von Krusenstjerna romanserien igenom begärets olika uttrycksformer: mellan man och kvinna, mellan män, mellan kvinnor och mellan syskon.⁵⁰

⁴⁸ Lagercrantz (1980), s. 208.

⁴⁹ Svanberg (1989), s. 148.

⁵⁰ I uppsatsen kommer sidhänvisningar till romanerna göras löpande i texten. Titlarna förkortas enligt följande: *Den blå rullgardinen* (DBR), *Kvinnogatan* (KG), *Höstens skuggor* (HS), *Porten vid Johannes* (PVJ), *Älskande par* (ÄP), *Bröllop på Ekered* (BPE), *Av samma blod* (ASB).

Kvinnogatan

Den andra delen av *Fröknarna von Pahlen* utspelar sig dels i Stockholm och dels i Strängnäs. De första sidorna får läsaren stifta bekantskap med kvinnoläkaren Jacob Levin, föreståndare på barnbördskliniken "Barnens väl".

Tiden var tydligt bestämd att bli industriens och motorernas tid, rastlös, girig, hänsynslös.

Jacob Levin icke bara följde med, utan låg före i takten. Han hade evigt bråttom. Han kunde suga på sin cigarrett, hållande den mellan fingertoppar gula av nikotin, ty han var en passionerad rökare, i nästa sekund kastade han cigarretten, gav sig tid till en hastig tvagning och stack in långfingret i en kvinnas slida [livmoder 1: a uppl.], för att minuten därpå skrynkla ett par sedlar mellan händerna. Nästa patient! (KG s. 11-12)

Enligt Svanberg kan teckningen av Jacob Levin "läsas som en satir ur kvinnoperspektiv över det moderna manssamhällets övertro på det tekniska framåtskridandet och maskinkulturen [...]".⁵¹ Den kvinnoklinikmiljö som skildras domineras även den av en manlig vetenskaplig syn. De födande kvinnorna står helt under den manliga läkarens makt.

I kontrast till denna stockholmsmiljö står Prästkragens hushållsskola i Strängnäs där Angela börjar. Hon har då hunnit bli sjutton år. Där möter Angela för första gången den lesbiska lärarinnan Bell von Wenden som förälskar sig i henne. Hon möter också Stanny Landborg som blir hennes bästa vän. När de tillsammans städar i vävsalen flyger en svala in som Stanny hjälper ut.

– Du, Angela, sade Stanny. Vill du inte bli min vän?

Angela kände en stöt för bröstet. Det var som om hon haft en liten fågel inom sig, som också längtade att bli fri. Men hon svarade inte först.

– Vill du inte?

Angela såg hastigt upp i Stannys ansikte. Kände Stanny det på samma sätt som hon? Angela lade ofrivilligt sin hand mot hennes hjärta.

– Det slår, viskade hon. Nästan som fågelns.

De ivriga svalorna i deras hjärtan ville flyga ut.

– Aldrig har någon bett mig bli hennes vän, sade Angela andfått. Aldrig!

– Inte mig heller! svarade Stanny. Jag har aldrig haft någon vän.

– Nu har du en, utbrast Angela. (KG s. 88-89)

Precis innan har Stanny avslöjat något av det problematiska förhållande hon har till sin mor. När Angela i slutet av *Kvinnogatan* lämnar hushållsskolan för att återvända till Petra är det Isa Landborg, Stannys mor, som förmår Angela att bryta kontakten med Stanny helt.

⁵¹ Svanberg (1989), s. 176.

Älskande par

I *Porten vid Johannes*, delen innan *Älskande par*, inleds en romans mellan Angela och Thomas Meller, som återvänt till Sverige. I Angela ser han sin ungdomskärlek Petra. Den verkliga Petra känner sig ensam och sviken av både Angela och Thomas som hon i hemlighet fortfarande älskar. Handlingen i *Älskande par* utspelar sig vid kusten på Peter von Pahlens, Petras brors, landställe. I närheten ligger godset Ösa, Stannys hem, och de båda flickorna möts igen. I denna del utspelar sig det tidigare förebådade incestdramat mellan Stanny och hennes bror Bernard och Angela inleder ett sexuellt förhållande med Thomas Meller. Mot slutet fyras två skott av; det skott med vilket Stanny tar sitt liv och det skott som inleder det första världskriget. Thomas återvänder till sin fru i Schweiz, ovetande om det barn Angela väntar. Petra vill dela ansvaret för det kommande barnet och *Älskande par* utmynnar i återföreningen mellan Petra och Angela.

Av samma blod

Handlingen i *Av samma blod* utspelar sig på Eka. Angelas graviditet börjar nu synas och omgivningens reaktioner på detta skildras. I fodret på en stol finner Petra sin fasters dagbok i vilken det avslöjas att tjänsteflickorna Agda och Frideborg är hennes illegitima släktingar. Dessa två har redan innan figurerat i serien. I *Älskande par* blir Frideborg gravid efter ett midsommarnattsmöte med Bernard Landborg. För att lösa detta betalar Bernard den homosexuelle Stellan von Pahlen, Peter von Pahlens son, för att gifta sig med Frideborg. Som Bernard uttrycker saken: ”Det är bra att ha dryga fickpengar, om man i hast ville köpa sig en ridhäst – eller bli av med en älskarinna.” (BPE s. 203) Agda presenteras redan i första delen då hon jobbar som piga på Petras brors gård Ekered, Ekas granngård. I den näst sista delen, *Bröllop på Ekered*, står det dubbelbröllop mellan Frideborg och Stellan von Pahlen och mellan Agda och den, liksom Stellan, homosexuelle greven Gusten Värnamo af Sauss.

I *Av samma blod* rymmer de både nyblivna fruarna från sina män i Berlin till Eka.⁵² Bell von Wenden som följt med det stora sällskapet till Berlin blir till sist den som blir kvar och lyckas såväl i karriär som i kärlek. Petra tar först motvilligt emot de båda släktingarna. Angela

⁵² Agda och Frideborg har både zigenisk och, troligtvis, judisk härkomst. Om de båda skriver Svanberg: ”Det kan knappast vara en slump att just flickor av dessa raskategorier, som i Tyskland var förbjudna att fortplanta sig, får föda barn på fröknarna von Pahlens Eka och ingå blodssystemer med de svenska adelsdamerna.” Svanberg (1989), s. 364.

inleder här sitt andra sexuella förhållande tillsammans med Agda som nu också är havande.⁵³ Den hela serien igenom närvarande onda arrendatorshustrun på Eka, Adèle, strypts till sist av sin make Tord Holmström. Innan han överlämnar sig till polisen förenas han och Petra i den kärleksakt som förebådats i tidigare delar. Så småningom utvecklas en unik kvinnogemenskap i kvinnokollektivet på Eka i vilket både Frideborgs och Angelas barn hinner komma till världen innan romanseriens slut.

⁵³ Jag vill påpeka att vad som egentligen ska räknas som "sexuellt" kan ifrågasättas. Det är i den heterosexuella matrisen kroppen definieras och sexualiseras. Matrisen bestämmer vår uppfattning av kroppen – med dess ytor och håligheter – vad som räknas som sexuellt umgänge skulle kanske kunna definieras annorlunda.

5. Litteratur och verklighet

I *Fröknarna von Pahlen* återfinns ett flertal klart uttalat homosexuella personer men även sådana med en oklar eller pendlande läggning. Vissa relationer består också av åtskilliga skikt och kan inte alltid direkt definieras. Nedan ska jag redogöra för några av de föreställningar och lagar gällande homosexuella i den tid texten författades. Handlingen i *Fröknarna von Pahlen* är förlagd till tiden mellan år 1906 och 1914. Redogörelsen som följer kan också ses som betydande för denna tid. Diskussioner rörande homosexualitet var aktuella kring sekelskiftet.

Homosexualitet anno 30-tal – beivring eller behandling?

När Agnes von Krusenstjerna skrev *Fröknarna von Pahlen* gällde fortfarande den lag från 1884 vilken straffade ”otukt, som emot naturen är” med straffarbete i upp till två år.⁵⁴ Denna lag gällde såväl homosexuella handlingar som tidelag och incest. Under samma tid fördes dock diskussioner för en avkriminalisering av homosexualitet. Ämnet hade varit aktuellt sedan sekelskiftet men inte tagits upp i riksdagen innan Vilhelm Lundstedts motion 1933.⁵⁵ Det skulle dock dröja över tio år innan strafflagsberedningens (SLB) förslag som avkriminaliserade homosexualitet antogs. Lagen ersattes 1944 av ett antal åldersgränser tänkta att skydda ungdomar från att lockas till homosexualitet. Bakom detta låg antagandet att homosexualiteten kunde vara antingen medfödd eller förvärvad. Sexologen Havelock Ellis skilde på homosexuella känslor, som möjliga för alla, och sexuell inversion, som en medfödd abnormitet. Läkaren Anton Nyström menade i sin skrift från 1919 ”Om homosexualitet och hermafroditi”, under rubriken ”Homosexualiteten inför vetenskapen och lagen”, att den medfödda visade sig i tidig ålder medan den förvärvade visade sig senare ”och kan utbildas af skilda anledningar ur slumrande anlag, af särskilda lockelser, brist på någon af det andra

⁵⁴ Jens Rydström, *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880-1950* (Chicago/London 2003), s. 340.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 165f.

könet att älska o.s.v.”⁵⁶ I Krusenstjernas text finns båda dessa förklaringsmodeller gestaltade. Till exempel Greven Gusten Värnamo af Sauss och Bell von Wenden är två personer som förklaras som födda med ”dunkla drifter”. (KG s. 162) Av Frideborg förklaras de som obotliga: ”Jag ska säga er [...] att sådana där kan man inte rätta [...] när man har lyckats få unga kvinnor som mig och Agda och ändå inte kan hålla tassarna från lilla knubbiga Elias Vanselin och den karamellsöta Kiss Nilsson, då är man obotlig.” (ASB s. 147) I argumentationen för en avkriminalisering låg också att en sjukdom, eller någonting medfött, inte skulle bestraffas.

För Bell är ”det helt naturligt att åtrå en ung kvinna, vilkens kropp blommade och doftade. Hon var född med denna förbannelse i sitt blod, men hade hon i tid blivit rätt ledd, kanske hon aldrig vaknat till insikt om denna sin natur.” (KG s. 160) Intressant i bådas fall är tanken på miljöns inverkan. Frågan om vad som är medfött och vad som är förvärvat kompliceras. Inställningen till Bells person blir också ambivalent, hon beskrivs som en person som älskar det blommande och doftande. I meningen som följer sker en omkastning, hennes kärlek bottnar i en förbannelse i blodet. Hur ska man uppfatta hennes person? Vad gäller den förvärvade varianten skulle man kunna se Angela och Agda som exempel, i vilket fall beskrivs de aldrig som födda med någon ”förbannelse i sitt blod”.

Lagen från 1884 gällde i teorin både kvinnor och män. Strafflagsberedningen fann dock 1941 att kunskap om den kvinnliga homosexualiteten saknades. Lesbianism hade dittills aldrig bestraffats. Detta är förvisso ett positivt faktum men också ett bevis på ”att samhället aldrig tagit förhållanden mellan kvinnor seriöst”.⁵⁷ Paradoxalt ledde SLB: s uppmärksammande av den kvinnliga homosexualiteten, i sitt arbete för en avkriminalisering, förmodligen till den första domen av lesbiska, 1943, ett år innan lagen avskaffades.⁵⁸ För att inte lämna frågan om den kvinnliga homosexualiteten ”openetrerad” skickade SLB ut en enkät till RFSU och till 33 personer som man tänkte sig skulle ha kunskap i frågan.⁵⁹ I materialet fanns bland annat föreställningar om ”klassiska lärarinneförälskelser” och ”lesbiska lärarinnor”.⁶⁰ Utpressning, som var ett stort problem för homosexuella män, verkar ha varit mindre vanligt för lesbiska kvinnor. RFSU hade dock erfarit samma fenomen även bland

⁵⁶ Greger Eman, ”När män möts” i *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860-1960*, red. Göran Söderström (Stockholm 1999), s. 144.

⁵⁷ Fredrik Silverstolpe, ”Hur lesbianerna förlorade sin oskuld” i *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860-1960*, red. Göran Söderström (Stockholm 1999), s. 400.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 400.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 401f.

⁶⁰ *Ibid.*, s. 403.

kvinnliga homosexuella.⁶¹ Den otvivelaktigt lesbiska kvinnan, Bell von Wenden, i *Fröknarna von Pahlen* är första gången hon påträffas i texten underläraresskolan på den hushållsskola Angela går. (KG) När de möts igen har Bell studerat plastisk dans och blir Angelas lärarinna i detsamma. (PVJ) På grund av Bells förförelse av en ung flicka utövas också utpressning på hennes adoptivmor: "Fru Wenden erinrade sig med ens en massa saker om otillbörliga förhållanden. Tidningarnas notiser om sedlighetsbrott mot naturen, fast de gällde ju alltid förbindelser inom det andra könet [...]" (KG s. 165) I psykoterapeuten Poul Bjerres svar på SLB: s enkät står att läsa:

En viktig punkt för urspårning kan också den äktenskapliga besvikningen vara. Råkar den på mannen besvikna kvinnan ut för en förförerska, händer det att hon lyckas uppväcka slumrande perversa möjligheter och det är då icke ovanligt att denna väckelse åstadkommer en starkare lusteffekt än den som upplevats på naturlig väg. Detta innebär givetvis en fara då det ställer sig i vägen för återgång till äktenskapet. Man kan stundom stöta på homosexuella kvinnor som på detta sätt förstört det ena äktenskapet efter det andra.⁶²

I *Fröknarna von Pahlen* påminner förhållandet mellan Lilian von Pahlen, Petras svägerska, och Alexandra Vind-Frijs om Bjerres redogörelse ovan. I Krusenstjernas text kompliceras dock detta förhållande ytterligare. Alexandra vänder sig på grund av besvikelsen över män emot kvinnor. "Det manligt bestämda i hennes natur och i hennes sätt hade gjort att många låtit henne befalla över sig." (ÄP s. 189) Hon önskar sig egentligen en man men i brist på detta väljer hon att dominera över kvinnor. "Lilian hade glömt sina forna kärleksnätter med Peter och sökte nu värme hos Alexandra." (ÄP s. 190) Alexandra betyder dock långt mer för Lilian än vad Lilian gör för henne själv. Till sist är det Alexandras begär till andra män, om också feminina sådana, som kommer mellan dem. Alexandra lämnar Lilian och står inte längre i vägen för hennes äktenskap. Hindret visar sig istället vara Lilian själv, och Alexandras funktion som den förförande lesbianen problematiseras.

Efter lagändringen 1944 var homosexuella förbindelser mellan vuxna inte längre straffbara. Homosexualitet sågs officiellt som en sjukdom som krävde behandling. Homosexualiteten hade dock sen en lång tid tillbaka redan varit innefattad i en vetenskaplig medicinsk diskurs.

⁶¹ Silverstolpe (1999), s. 403f.

⁶² Ibid., s. 403.

Sexologi – föreställningar och fantasier

Kristina Fjelkestam har i sin avhandling *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige* i kapitlet ”Kvinnlighetens inversion” skrivit om synen på kvinnlig homosexualitet i den svenska mellankrigstiden.⁶³ Under denna tid var dels den sexologiska, dels den psykoanalytiska diskursen rådande i synen på homosexualitet. Sexologin, härstammande från det sena 1800-talets läkarvetenskap, betraktade homosexualiteten från en heteronormativ position, Fjelkestam skriver:

den lesbiska kvinnan beskrevs som om hon vore man. Detta ’som om’ döptes av sexologin till ’tredje könet’, en term med klang av gränsöverskridande och radikalitet. Men då tredje könets icke-kvinna och icke-man etablerades som representationer i början av förra seklet cementerades de könskomplementära föreställningarna istället för att brytas.⁶⁴

Det homosexuella begäret pressades på så sätt in i mallen för heterosexuellt begär. Ett hos kvinnor aktivt begär definierades helt enkelt som maskulint. Fjelkestam ser den Manhaftiga Lesbianen som den Nya Kvinnans ”ständiga skugga”. Föreställningar om manhaftighet hängde ihop med synen på emanciperade kvinnosakskvinnor.⁶⁵ Var verkligen en kvinna som gjorde anspråk på manliga positioner en verklig kvinna? Homosexualiteten förklarades som en medfödd inversion, en manssjäl i en kvinnokropp. Här finner man den heterosexuella matrisens krav på två åtskilda och motsatta kön som förutsättning för sexuellt begär manifesterad även i föreställningen om den homosexuella relationen.

En annan förklaring av den kvinnliga homosexualiteten byggde på en narcissistisk modell. Kärleken till andra kvinnor var ett substitut för kärleken till sig själv. ”Den autoerotiska laddningen i gestaltningen av kärlek mellan kvinnor får därmed en patologisk prägel [...]”⁶⁶ Fjelkestam diskuterar i anslutning till detta Bell von Wendens person i *Fröknarna von Pahlen* vars sexualitet hon anser gestaltas ”mycket tidstypiskt”.⁶⁷ Uppe i sitt rum berättar Bell för Angela om sin syn på kärleken:

Också väninnor kunna älska varandra. Det vet jag. Den kärleken är lättare att förstå. Jag tycker det. Män äro så olika oss. Aldrig förstå de oss. De leva i sig själva. Jag har aldrig träffat en man

⁶³ Kristina Fjelkestam, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, diss. (Stockholm/Stehag 2002), s. 92.

⁶⁴ Ibid., s. 93.

⁶⁵ Ibid., s. 92.

⁶⁶ Ibid., s. 93f.

⁶⁷ Ibid., s. 92.

som inte var egoist. En man suger sin näring ur sitt eget starka jag. En kvinna måste alltid ha en annan att älska, att uppoffra sig för, att gråta och skratta tillsammans med. Hon är starkast då. Borde inte kärleken vara lyckligast, då den man har kär är lik en själv – också kroppsligen? De behag man själv äger beundrar man hos en annan i starkare grad. Man får ju icke kela med sig själv eller smeka sig själv. Det kallas narcissism [självbefläckelse i 1: a uppl.]. Men att famna en bild snarlik en själv, fastän vackrare och mera utvecklad, det är att söka forma sig efter fullkomligheten. (KG s. 190)

Jag håller till viss del med om att Bell har drag som påminner om ovanstående definitioner. Men jag anser vidare att hennes person inte helt begränsas av dessa, Bell passar inte in i mallen. Hennes begär beskrivs i texten som liknande en mans: ”Hon såg på kvinnorna, som en man ser på dem: med begärelse och heta önskningsar.” (KG s. 160) I Bells tal ovan beskriver hon dock sitt begär som något totalt väsensskilt från en mans. Texten skapar en dubbeltydighet kring Bells person i mötet mellan en samtida homosexualitetsdiskurs och Bells tal om sig själv. Som Monica Hamberg Mitlin visat i sin uppsats är det inte heller sig själv Bell åtrår utan andra kvinnor. Hon liknar inte sitt eget begär vid narcissism utan tar medvetet avstånd från en sådan definition.⁶⁸ I och med att Krusenstjerna ändrat ordval från den första upplagan ger hon också Bell en kunskap om samtidens syn på homosexualitet.

Sexologernas definition av ett ”tredje kön” tillbakavisades under mellankrigstiden av Sigmund Freuds sexualteori. Mot en medfödd inversion ställde Freud tesen om en pre-oidipal bisexualitet, och hävdade miljöns betydelse framför arv i formandet av sexualiteten.⁶⁹ Som Fjelkestam visar var Freud dock influerad av sexologerna Havelock Ellis och Richard von Krafft-Ebings teorier. Så till vida är också Freuds syn på homosexualitet starkt färgad av ovanstående idéer.

Vidare skriver Fjelkestam att de ”olika typer av texter som försökte definiera kvinnlig sexualitet under mellankrigstiden – pornografiska, litterära, medicinska – erbjuder egentligen bara två möjliga alternativ för sexuellt utlevande kvinnor”.⁷⁰ Den heterosexuellt utlevande Nya Kvinnan eller den Manhaftiga Lesbianen, vars sexualitet som sagt också kunde förklaras som heterosexuell. Dessa texters definitioner av kvinnlig sexualitet räcker inte till som förklaringsmodeller i Krusenstjernas text. Också andra begär, i sig stridande mot den heterosexuella matrisen, finns gestaltade – både i samkönade relationer och i till synes heterosexuella relationer mellan man och kvinna. Krusenstjerna snarare leker med samtidens definitioner av sexualitet, använder sig av dem men vrider dem till oigenkännlighet.

⁶⁸ Hamberg Mitlin (2003), s. 15.

⁶⁹ Fjelkestam (2002), s. 105.

⁷⁰ Ibid., s. 96.

Intertextualitet

Birgitta Svanberg är en av dem som visat på den primitivistiska litteraturens betydelse för *Fröknarna von Pahlen*. Följande exempel kan läsas som möjliga kopplingar till en annan, föreslår jag, litterär homosexualitetsdiskurs.

Greger Eman antar i *Nya himlar över en ny jord – om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken* att litteratur och lagstiftning spelade en underordnad roll i jämförelse med läkarnas och psykoanalytikernas för ”kvinnoälskande kvinnors” verklighetsuppfattning.⁷¹ Men Eman uppmärksammar också, liksom tidigare Lillian Faderman, att sekelskiftets sexologer till viss del hämtade sitt undersökningsmaterial ur den skönlitterära världen. Havelock Ellis ger i *Studies in the Psychology of Sex* flera exempel på kärlek mellan kvinnor hämtade ur främst den franska artonhundratalslitteraturen.⁷² I anslutning till detta tar Eman upp Carl Jonas Love Almqvists *Drottningens juvelsmycke* (1834) som en svensk pendang. Almqvist var också, som bland andra Olof Lagercrantz och Birgitta Svanberg nämnt, både en av Krusenstjernas favoritförfattare men också en möjlig inspirationskälla till flera teman i *Fröknarna von Pahlen*. Också Kristina Fjelkestam redogör för Havelock Ellis användande av skönlitteratur i sina resonemang. Nämnas ska också att denna litteratur hade uteslutande manliga upphovsmän, ”mannens sexualiserande blick” utgjorde normen, skriver Fjelkestam.⁷³ Bland dessa verk fanns bland andra Émile Zolas *Nana* (1880), ett verk som omnämns i *Fröknarna von Pahlen* (BPE s. 208), och vars huvudperson kanske färgat av sig på Frideborgs person. En annan artonhundratalsförfattare som lämnat spår i texten är Oscar Wilde. Hans roman *The Picture of Dorian Gray* (1891) har fått låna ut sitt namn till Stannys hund, Hej Dorian Gray. Lagercrantz ser hunden som ”en del av Stannys eget väsen, hennes hängivenhet som tagit gestalt och följer henne i hundskepnad”.⁷⁴ Svanberg nämner också Wilde som en möjlig inspirationskälla till teckningen av Bernard, Stannys bror.⁷⁵

Både Eman och Fjelkestam tar upp Radclyffe Halls roman *The Well of Loneliness* (1928), översatt till svenska som *Ensamhetens brunn* (1932). Fjelkestam utser denna till ”tidens mest

⁷¹ Greger Eman, *Nya himlar över en ny jord – om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken* (Stockholm 1993), s. 24f. Eman lutar sig i sin undersökning av Wahlströms och Johansons vänskap i stor utsträckning mot Lillian Fadermans *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from the Renaissance to the Present* (New York 1981/1991), s. 254.

⁷² Informationen hämtad ur Eman (1993), s. 38.

⁷³ Fjelkestam (2002), s. 101.

⁷⁴ Lagercrantz (1980), s. 208.

kända och programenliga skildring av den Manhaftiga Lesbianen [...]”.⁷⁶ Intressant att notera i samband med detta är Bell von Wendens tankar om sig själv som stående vid randen av en ”oändlig brunn av mörker [...]”. (BPE s. 335) Svanberg anser också att Bells porträtt påminner om framställningen av Stephen Gordon, huvudpersonen i Halls roman. ”Här skildras den lesbiska huvudpersonen [sic] som en tragiskt avvikande människa, en fördömd, ett beklagansvärt offer för ödesdigra omständigheter.”⁷⁷ En läsning av Bell som jag inte riktigt håller med om. Bell lyckas, trots andras åsikter och sina egna tvivel, med både karriären och kärleken. I Berlin tar hon över verksamheten på en kabaré tillsammans med den nya kärleken, Ida af Idestam. (ASB s. 490)

Eman konstaterar att *Ensamhetens brunn* inte satt några synbara spår varken hos Klara Johanson eller hos Lydia Wahlström. Johanson hade dock även hon uppmärksammat romantikens skildringar och likaså antikens klassiker.⁷⁸ Svanberg har bland annat pekat på gestaltningen av en idealistisk kärleksuppfattning klingande av Platons skönhetslära i *Fröknarna von Pahlen*.⁷⁹ I texten har också Bell hämtat kunskap om homosexualitetens historia i den antika litteraturen. Agda har dock svårt att se hur Bells kunskap skulle kunna stämma när hon betraktar sin blivande make och hans vänner:

Men dessa besynnerliga herrar, unga eller halvgamla, som tyckte om varandra och bland vilka de tillbedda älsklingarna antogo behagsjuka och bortskämda kvinnor sätt, de voro ju uteslutande löjliga och frånstötande! Bell hade berättat henne att vackra sådana förbindelser existerat i forntiden och visst ännu existerade bland de primitiva folken och att antikens största författare skrivit hänförda sidor om deras skönhet och värde, men i det nutida Europa måste de ha blivit enbart vederstyggliga. (BPE s. 389)

Texten visar genomgående på en medvetenhet om samtidens syn på homosexualitet. Även om skildringarna av den manliga homosexualiteten i *Fröknarna von Pahlen* också är mycket intressant kan den tyvärr inte analyseras inom den här uppsatsens ramar. De, av den heterosexuella matrisen, utpekade avvikaridentiteterna intar en plats i Krusenstjernas text. Men dessa önskade identiteter blir i hennes text något annat. Texten stannar inte vid samtidens syn utan överskrider den, använder sig av föreställningarna men förvrider, nästintill driver med dem och skapar på så sätt något nytt.

⁷⁵ Svanberg (1989), s. 112.

⁷⁶ Fjelkestam (2002), s. 97.

⁷⁷ Svanberg (2002), s. 185.

⁷⁸ Eman (1993), s. 39f.

⁷⁹ Svanberg (1989), 248.

6. Kärlekens morgonrodnad

I denna analysens andra del står Angela von Pahlens och Stanny Landborgs förhållande i fokus. Jag kommer även att undersöka Angelas och Stannys relationer till andra personer, dock främst i syfte att få en djupare förståelse av deras egen relation. Som jag skrev i mitt syfte: Vad är kärlek och begär – vilka är dess möjligheter och vad utgör dess motstånd? Hur förhåller sig personerna till den heterosexuella matrisen och hur arbetar texten i förhållande till densamma?

Angela och Stanny

Hon var vit och slank med svagt svängda höftlinjer. De små fasta brösten darrade vid hennes rörelser, de runda armarna slängde. Ur det söta, rosiga ansiktet kisade två blå och klara ögon. Kroppen lyste som en låga mot dörren. Angela stirrade betagen på Margit. (KG s. 72)

Angelas skådande av den unga kvinnan inleder tiden på hushållsskolan och utgör en skarp kontrast till den tidigare delen av *Kvinnogatan* i vilken Jacob Levins värld dominerat. Användandet till Prästkragens hushållsskola innebär för både Angela och Stanny ett möte med en helt ny miljö. Det syrenindränkta Strängnäs erbjuder dem båda en plats att andas in ny luft, en plats där de också kan ge luft åt sina drömmar. De befinner sig plötsligt omgivna av en mängd jämgamla flickor.

Angela kände sig ännu helt yr i huvudet. Där hon låg, skyttade flickornas ansikten förbi henne, i hennes huvud ljudet av deras röster och skratt, händer snuddade vid hennes. Hon var så ovan. Hon tyckte att hon aldrig sett så många flickor på en gång. (KG s. 75)

Både Angela och Stanny har på olika sätt tidigare varit isolerade från djupare vänskapsrelationer – Angela mycket på grund av sin uppväxt på landet, Stanny på grund av sin familj. ”Stanny fick inga vänner. Hon var rädd att de skulle komma hem till henne och höra hennes föräldrar tvista. Så träffade hon mest vuxna människor.” (KG s. 92) Mest problematiskt är hennes förhållande till modern, Isa Landborg, men också hennes förhållande till brodern, som jag återkommer till senare i uppsatsen, är konfliktfullt. Stannys mor lyckas

också störa friden för Stanny, det geografiska avståndet till trots. Stanny både älskar och hatar sin mor, och har svårt att värja sig från denna relation.

Stanny hade glatt sig åt att få komma från hemmet till hushållsskolan. Äntligen ro, äntligen skulle hon kunna få andas ut. Visst! Om icke moderns brev varit! Hon skrev regelbundet två, ja tre gånger i veckan, likt en älskare. Hennes handstil, nervös och snabb, som korsade det tunna papperet på längden och bredden, fyllde Stanny med hat. Ibland rev hon hastigt sönder dessa brev, bara efter att ha läst ett par rader. Rev dem i små, små bitar, tuggade dem rentav i hysteriskt raseri, men med tårar av medlidande för modern i ögonen, som om det varit henne hon bitit. Hon, hennes dotter! Hatet växte ur kärleken, kärleken ur hatet. (KG s. 92)

För Angela liknar hon moderns tankar vid ”pilar som rusa mot mitt bröst [...]. Jag känner dem nu, när jag sitter bredvid dig. Kanske anar hon att jag fått en vän och vill taga dig ifrån mig.” (KG s. 110)

Angela och Stanny ser varandra för första gången på båten på väg till skolan. Tyst betraktar de först varandra innan Stanny börjar tala.

Det var en kraftigt byggd ung flicka i en elegant brun ulster. Hon hade den bruna halmhatten neddragen i pannan, och Angela hade först bara sett hennes mun, en vacker röd mun, och det hade ryckt i mungiporna, som om flickan kämpat med gråten. När solen stack på, glittrande över de blå vågorna, hade den unga flickan med en plötslig, pojkaktig rörelse skjutit hatten i nacken och sett upp. En test av kort, blont hår föll ned över pannan, hon strök undan den och Angela såg hennes ansikte, ett blekt runt ansikte med trubbig näsa och ett par skimrande djupblå ögon. Hon var egentligen ful, men det var ögonen. Det fanns ännu tårar i dem. Hon vände sig mot Angela med ett odygdigt, lustigt leende, trots tårarna:

– Ni skall också till hushållsskolan. (KG s. 74)

Här tar Stanny det första steget till den vänskap *Kvinnogatan* därefter kretsar kring. Efter scenen i vävsalen med den instängda svalan (se s. 17) kommer Angela och Stanny varandra allt närmare. Stanny ”hade räckt ut sin hand till en jämnårig, och denna hade tryckt hennes hand tillbaka”. (KG s. 102) Genom Angelas ögon möts i Stannys utseende en rad motsättningar. Mot hennes vackra, röda mun står den pojkaktiga rörelsen, mot hennes trubbiga näsa står de djupblåa ögonen. Stanny är en kvinna men bryter mot den heterosexuella matrisens krav på ett komplett kvinnligt genus: en kvinna ska vara kvinnlig. Vad ett sådant kvinnligt genus egentligen är tål förvisso att argumenteras. Ordet ”pojktaktig” skapar dock en inkongruens i beskrivningen av Stanny vad gäller hennes genus.

I en björkdunge nära vattnet, sittandes på förarsätet i en halvt övervuxen gammal Oldsmobile, lär Angela och Stanny känna varandra:

Då talade de lågt med varandra, nästan viskande. Ibland grep Stanny hårt om stänggen, som ville hon styra bilen med dem båda rätt in i drömmarnas land. Det föreföll dem så underbart och drömligt att de nu voro vänner, att de kunde förtro varandra allt och förstå varandra. (KG s. 104)

Skildringen av tiden på hushållsskolan täcks till stor del av ett romantiskt skimmer. Angela och Stanny är ständigt tillsammans. På skolan är de i samma arbetslag och på sin fritid promenerar de och badar tillsammans i den somriga småstaden vid Mälaren.

Hand i hand vadade de ut. Sanden kittlade deras fötter. Solen brände dem hett i nacken. Vattnet steg. Det smekte dem ljumt och lent. Nu sträckte de ut armarna, alltjämt utan att släppa taget om varandras händer, och doppade sig. (KG s. 178)

Tillsammans med Stanny blir doppet en lustupplevelse. Angelas första möte med en naken kvinna, skildrat som en skräckupplevelse i *Den blå rullgardinen*, får i *Kvinnogatan* sin pendang i denna badscen.⁸⁰ Nu finner Angela de nakna unga kvinnorna vackra. Under armarna och mellan benen på de vita, blanka kropparna ruvar dock ”svarta skuggor”. (KG s. 177) Formuleringen skapar en ambivalent känsla inför dessa vackra nakna kroppar, kanske är den ett förbådande om deras kommande inställning till Angela. För alla ser inte lika ljust på Angela och Stannys vänskap.

I förhållandet mellan Stanny och Angela finns ett spänningsmoment redan från början, innan deras första kyss. Deras nära relation får en annorlunda betoning genom Stannys position i texten. Hon beskrivs från första början med pojkattribut: ”Hon såg ut som en pojke med sitt underliga kortklippta ljusa hår och sina breda axlar.” (KG s. 76) Genom att använda sig av den heterosexuella matrisens mall för begär – som endast möjligt mellan två olika kön, ett manligt och ett kvinnligt – berättar sig texten, med Anna Williams ord, fram till något nytt.⁸¹ För Stanny är inte en man, hon intar inte en manlig roll i Angelas och hennes förhållande. Deras kärlek är inte en kopia av den heterosexuella, Stanny är för Angela lika mycket flicka som hon själv. Men genom att tillskriva Stanny dessa attribut, låta henne upprepa en manligt kodad position pekar också texten på deras begär som sexuellt. Den både använder sig av det heterosexuella begäret och parodierar det, gör det till något nytt.

I *Kvinnogatan* skapar texten ett rum i vilket en djup och annorlunda kärlek mellan två unga kvinnor kan växa fram. Svanberg skriver: ”Genom att samtidigt bryta mot de invanda förväntningar genren [flickbok i internatmiljö] väcker hos läsaren skapar hon en chockverkan, som tydliggör klyftan mellan den glättat förljugna flickboksvärlden och den motsägelsefulla verklighet av förträngda känslor och behov som fanns bakom den idylliska ytan.”⁸² Jag menar

⁸⁰ Den första badscenen utspelar sig på Eka tillsammans med Angelas guvernant: ”Detta stora, breda, vita var icke längre Elsa, som nyss suttit på stenen bredvid henne. Det var något annat, något tungt och hemskt, som trampade ned och knäckte de vackra blommorna och det vajande gräset.” (DBR s. 88) Badscenernas betydelse i *Fröknarna von Pahlen* har som sagt behandlats av både Adolfsson (1983 och 1991) och Svanberg (1989).

⁸¹ Williams (2002), s. 74.

⁸² Svanberg (1989), s. 179.

dock att det är genom det idylliska, det lyriska, som dessa ”känslor och behov” skildras. Texten upprepar en välkänd genre, men fyller denna med ett annorlunda innehåll. I upprepningen sker förskjutningen. I *Kvinnogatan* blir ett icke heterosexuellt begär möjligt på grund av placeringen i en avskild miljö men också genom textens lyriska beskrivning av de två flickornas känslor. Det lyriska är dock inte allsmäktigt. Kärleken har villkor, den kan inte undgå den makt som söker reglera den. Angela och Stannys relation är på ett sätt på skolan avskärmd från omvärlden och ändå inte.

Bell och Angela

Underlärarinnan på hushållsskolan, Bell von Wenden, förälskar sig i Angela. Under en lektion i vävsalen gör hon sitt första närmande:

Angela spratt till underligt berörd. Ett par dagar nu hade hon känt Bells ögon på sig. Vad ville hon? Sörjde hon över något och önskade sällskap? Hon var ju så ensam här, eftersom föreståndarinnorna inte tycktes gilla henne. Angelas blick flackade bort mot Stannys plats. Men hon såg bara hennes skuldror och kortklippta hår. Hos Stanny fanns det trygghet och vänskap. När Stanny var nära henne, som Bell nu, blev hon inte orolig och darrande. Ja, hon darrade i hela kroppen bara av att den där kvinnan lade sin hand på hennes. (KG s. 155)

Bell hinner precis bjuda in Angela till sitt rum innan Stanny kommer och avbryter deras samtal. Angela som tycker sig ”skymta en glimt av svartsjuka” i Stannys ögon bestämmer sig först för att inte berätta om inbjudan hon fått. (KG s. 157)

Monica Hamberg Mitlin skriver i sin uppsats att ”Angelas inträde i Bells rum innebär för hennes del ett möte med en värld hon aldrig tidigare träffat på. En modern, farlig, spännande värld – där kvinnans möjligheter hamnar i fokus.”⁸³ Bell får också Angela att börja tänka, både på sin framtid, vad hon ska göra med sitt liv, men också på kärleken. ”Också väninnor kunna älska varandra” säger Bell och berättar för Angela om sin kärlekslära. (KG s. 190) Angela fångas av Bells tal om sin vistelse i Italien tillsammans med Cecilia, den kvinna hon älskat men som dött ifrån henne. Hon jämför Bells tal om kärlek med sina egna känslor både för Petra och för Stanny. Framför sig har hon Bells vita händer:

En fantasi rörde sig inom henne: att de där händerna voro bundna med silkessnodder, som styrde deras handlingar. En makt starkare än Bells egen förde hennes händer.

⁸³ Hamberg Mitlin (2003), s. 27.

Kanske mina också? tänkte Angela och såg ned i sitt knä. Och Stannys – den där natten då hon kramade om min nacke. (KG s. 192)

Angela tänker sig här att den kärlekens makt som styr Bell skulle kunna vara densamma som styr både henne själv och Stanny. När Bell strax därpå ger Angela en kyss överrumplar hon henne ändå. Den skrämde Angela flyr snabbt från Bells rum. Angela flyr både från Bells häftiga närmande men kanske också från sina egna känslor. Kanske att Bells kyss för Angela kastar ett nytt ljus över en scen som utspelat sig tidigare mellan henne och Stanny. På så sätt fungerar den lesbiska lärarinnan som en slags motor i texten. Genom hennes lärdomar tvingas Angela att problematisera sitt begär.

I den sekundärlitteratur som behandlar *Fröknarna von Pahlen* utdöms ofta Bells sexualitet. Hennes begär bedöms som alltför egoistiskt.⁸⁴ Hamberg Mitlin har dock påpekat att sådana läsningar också befäster en syn på den kvinnliga sexualiteten som passiv. Bells aktiva begär passar inte in i deras definition av kvinnlighet och därmed döms hon ut.⁸⁵ I texten finns både ett utdömande av Bell men också, så småningom, en ökad förståelse. Hennes idéer blir rentav gällande i romancykelns sista del. Hamberg Mitlin skriver: ”Bell är framför allt en av dem som avslöjar det naivt utopiska i idén [sic] om Kvinnan och hennes ’naturliga’ begränsningar.”⁸⁶

När Bell märker att hon inte lyckas vinna Angela vill hon istället göra henne illa. ”Hennes känslor voro sådana: plötsligt uppflammande, sedan långsamt slocknande till en glödande aska, som brände och frätte sår.” (KG s. 218) Inför de andra eleverna på skolan anmärker hon på Angela och Stannys förhållande: ”Ha ni sett hur de betjäna varandra? Ibland är det Angela som är page och Stanny prinsessa, andra dagar är det tvärtom. Deras förhållande till varandra – är inte det litet egendomligt?” (KG s. 220) De andra flickorna, som i sin tur ansett att Angela stulit Stannys vänskap från dem, vänder sig så småningom mot henne.

Inga kunna väl vara så elaka som flickor, när de funnit fel hos någon kamrat. Deras ögon börja lysa olycksbådande, de knipa ihop munnarna, de kröka sina mjuka tassar och göra tecken till varandra. Deras trupper samla sig. De äro en sammansluten enhet, skräckinjagande därför att vapnen som delas ut äro förgiftade. (KG s. 221)

Upprätthållandet av den heterosexuella matrisen får, genom en ironisk vändning, hjälp från en av dess förbrytare.

⁸⁴ Birgitta Svanberg skriver att det är Bells avsaknad av moderlighet som gör att hennes sexualitet döms ut. Svanberg (1989), s. 378. Men också Bells sexualitet manifesteras i *Fröknarna von Pahlen*s sista del.

⁸⁵ Hamberg Mitlin (2003), s. 23f.

⁸⁶ Ibid., s. 24.

Familjen Landborg

Den scen som utspelat sig innan Bells kyss utmynnar även den i en kyss. Väckta av skall från skolans hundar spelar Angela och Stanny huvudrollerna i ett nattligt möte. Tillsammans bevittnar de hundarnas kärleksakt i månskenet:

Stanny drog igen dörren med en liten rysning. De stodo mittemot varandra med vita ansikten och ögonen i skugga.

– Tror du ... att ... att det går till så, mumlade Angela.

Hennes axlar skakade.

Stanny lade beskyddande sin arm omkring henne.

– Det var kärleken, sade hon lågt.

– Då ... då vill jag inte, utbrast Angela upprörd.

– Det är något starkare än du ... som vill! viskade Stanny.

– Ingen skulle kunna tvinga mig.

– Det skall komma någon, som du älskar, sade Stanny.

Hennes röst var drömmande. Hon tänkte på sin bror, den där natten då han böjt sig över henne och kysst hennes mun. Då hade hon velat bli hans. Och häftigt gripen av minnet tog hon Angelas ansikte mellan sina händer. Angelas läppar darrade. Stanny kysste dem. Hon stod där bredbent som hunden nyss och borrhade in sina händer i Angelas vita hud. (KG s. 185-186)

Begäret mellan två hundar blir i texten likställt med begäret mellan man och kvinna. Genom hundarna och den heterosexuella kärleken landar texten till slut i ett begär mellan två kvinnor. Kärleken och begäret blir i citatet en kraft som kan komma till uttryck på flera olika sätt. Angelas tankegång vid ett senare tillfälle bekräftar denna tanke. I *Älskande par* minns hon Stannys kyss. ”Hon hade stått som en ung gosse i sin pyjamas och borrhade sin mun in i Angelas [...]” (ÄP s. 101) Minnena av de kyssar Angela fått av Stanny, Bell och Thomas vävs i hennes tankar samman: ”Människor och djur, män och kvinnor, hannar och honor: frustade de icke av samma begär efter varandra?” (ÄP s. 101-102)

Kyssten mellan Angela och Stanny är Angelas första. I texten har flera av kyssarna som utväxlas mellan olika personer en djup betydelse. Stannys profetia: ”Det skall komma någon som du älskar”, kommer att slå in, på fler än ett sätt. Den första som kommer är hon själv. Stannys kyss lämnar heller aldrig Angela. Också den kyss Stanny tidigare fått av sin bror förutspår hennes öde: ”Denna kyss, given av en lättsinnig ung man, utan hänsyn till att det var systemen han kysste, sjönk in i hennes blod och förgiftade det.” (KG s. 97) Den liknelse Angela gör vid hundarnas kärleksakt och kärleken mellan man och kvinna återkommer också den. I en dröm efter att hon träffat Thomas Meller dyker den upp igen. Angela minns vad Stanny sagt och tänker: ”Så djurisk, så otäck kunde ändå icke kärleken mellan man och kvinna te sig. Men hon visste inom sig att det var sant.” (ÄP s. 101)

Stanny har som sagt en komplicerad relation till sin mor men också till sin bror, Bernard Landborg. Deras förhållande innan hennes vistelse på hushållsskolan ”närmade sig svärmeri”. (KG s. 93) Birgitta Svanberg har i *Sanningen om kvinnorna* utifrån ett psykoanalytiskt perspektiv noggrant undersökt relationen mellan Stanny, brodern och modern. ”Det som vid första ögonkastet verkar vara en erotisk konflikt mellan bror och syster visar sig vid närmare skärskådan vara ett komplicerat triangeldrama, där relationen mellan mor och dotter, liksom mellan mor och son, har en avgörande betydelse. Stanny Landborgs historia blir berättelsen om en misslyckad frihetskamp från ett ödesdigert modersberoende.”⁸⁷ Som också Svanberg visar gör Stannys isolering i familjen att hennes känslor inte kan riktas till någon utanför. Från hennes nyckfulla mor och frånvarande far vänder hon sin kärlek mot brodern. ”Modern, som fött henne till världen, ville henne icke väl. Vart skall man då taga vägen? Då kokar själva jordens hjärta, hett och ont. Då flyr man till en syskonsjäl, vill gömma sig i den, i tron att denna är ett hus, som aldrig skall falla sönder.” (KG s. 97-98) Till en början är Stanny den ”enda han i hemmet hade någon hänsyn för [...]”. (KG s. 93) Bernard är dock allt för lik deras mor och klarar inte av att vara den trygga punkt Stanny så väl behöver.

Under ett av samtalen med Angela i den gamla Oldsmobilen liknar Stanny Bernard vid Gud:

Det är som om Guds armar blivit bortslitna. Han liknar nu en antik skulptur, stympad, kall som marmorn, och med ögon som stirra blinda ut i världen. Han kan inte se mig mer.

[...]

– Ibland har jag en känsla av att den där blinde är min bror Bernard, som inte älskar mig längre. Tror du inte att det kan vara så, att vi älska en människa över alla gränser med en kärlek som liknar den vi känt för Gud, och när han så försvinner, är det också Gud som icke finns till mer i våra tankar? (KG s. 107)

Uttalandet innan detta kastar ett annat ljus över förhållandet. ”Jag tror inte på Gud, sade Stanny plötsligt med ett tonfall av oro [...]” (KG s. 106) Det är kanske hon själv som vänt sig ifrån Bernard. På hushållsskolan befinner hon sig som sagt för första gången utanför familjen. Stannys kärlek, den hon tidigare riktat mot sin bror, kan för första gången riktas mot någon annan.

⁸⁷ Svanberg (1989), s. 83.

Förbundet ”Våren”

Tidigt en morgon smyger sig Angela och Stanny ut innan undervisningen på en promenad. Stämningen denna morgon har något mystiskt, trolskt över sig. Rofylld och stillsam trots sommarens sjudande av liv.

Över Mälaren lyfte lätta dimmor, tindrande av sol och vatten. De lämnade en blank spegelyta efter sig. Och ett par måsar gungade sakta fram. De sågo ut som två vita rosor, som solen i sitt glada slöseri låtit falla genom luften. (KG s. 213-214)

Stående i gräset känner de sig ”som lätta väsen i släkt med sommarmorgonen”. (KG s. 214) En klockas klang får plötsligt texten att byta tempo: ”Dess spröda klang tonade ut över nejden och föll i klingande droppar genom rymden. Och med ens fick vattnet liv. Det krusade sig, och små vågor började porla in mot stranden.” (KG s. 214) Stanny och Angela går in i en lövskog. ”De gingo så lätt. De tycktes dansa fram. De höllo varandra i handen och svängde med armarna.” (KG s. 214) I detta kapitel skapar texten ett lyriskt rum för Angelas och Stannys kärlek.

De voro så unga. Varje ögonblick måste de hävda sitt oberoende: att de icke trodde. Och samtidigt kramade de kärleksfullt varandras händer och skulle en skön morgon som denna också velat dö för sin tro på varandra. (KG s. 215)

I detta rum kan de också ge luft åt sina drömmar. Som Birgitta Svanberg påpekat överskrider, minst sagt, Angelas och Stannys framtidsdrömmar den undervisning en hushållsskola syftade till.⁸⁸ Deras drömmar innehåller inte först och främst make och barn. Angela tänker på sitt liv som en slät och jämn väg, omgiven av breda och djupa diken:

Jag skulle vilja flyga ut ur mitt hjärta, som sitter fäst vid mitt bröst med en stark muskel och binder mig, så att jag icke kan komma någon vart. Skall hela mitt liv bli så här? tänker jag ofta. Varför kan jag inte svinga mig upp och bli en hjälte? [...] Jag skulle vilja vika av från den där vägen och vandra över bergen istället. (KG s. 215-216)

Vad är det Angela vill flyga ifrån? Är det endast spänning hon söker, eller har hennes önskan en djupare innebörd? Under den härliga sommarmorgonen sluter Stanny och Angela ett förbund. De ger varandra löftet att åtminstone en gång i livet våga ”utföra en hjältemodig handling”. (KG s. 216)

⁸⁸ Svanberg (1989), s. 182.

- Ett förbund! mumlade Stanny. Men en enda handling?
 - Tänk på att den där enda handlingen också kan vara att vi försöka komma över det där diket och giva vår vandring ett nytt mål, sade Angela.
 - Ja, det duger, svarade Stanny tankfullt. Vad skall vårt förbund heta?
- De grubblade båda på namnet med blickarna långt borta.
[...]
- Det är om våren man riktigt vaknar igen, sade Stanny slutligen. Våren, det betyder också ungdom. Och den där handlingen skall väl ske, medan vi ännu äro unga. Låt oss kalla vårt förbund 'Våren'.
- De stannade och grepo hastigt varandras händer. Det låg en svärmisk tillbedjan i deras blickar. (KG s. 216-217)

”Våren”, det förbund de sluter, står för något mer än ett sökande efter spänning. Det Angela och Stanny strävar efter är en livsomvälvande handling. En handling som kan förskjuta livets väg, och få den att leda till någonting helt nytt. Med deras kärlek har de på ett sätt redan nått fram till ett sådant mål.

I efterskriften till *Kvinnogatan* (1945) finns Agnes von Krusenstjernas disposition, om Angela och Stanny står att läsa: ”Vad jag vill visa är den unga vänskapen mellan dessa två ganska ovanliga flickor. 'Kärlekens morgonrodnad' kallar Ellen Key dem.” (KG s. 277) Citatet är hämtat ur Ellen Keys *Livslinjer I* och lyder:

Sympatiens ständigt stegrande betydelse för själslivet yttrar sig emellertid nu inom den kvinnliga världen genom överskattning av vänskapen, såväl kvinnor emellan som inom kärleken. En lidelsefull dyrkan mellan jämnåriga – eller från en yngre till en äldre inom samma kön – är för kvinnan som för mannen kärlekens vanliga och vackra morgonskimmer, som alltid bleknar efter soluppgången. En fullt personlig, stor vänskap är däremot sällsynt som en stor kärlek och lika sällsynt mellan kvinnor och män.⁸⁹

Key talar först om ungdomssvärmeri mellan två personer av samma kön som något vanligt men alltid övergående. Mot detta står dock den sista meningen: ”En fullt personlig, stor vänskap är däremot sällsynt som en stor kärlek och lika sällsynt mellan kvinnor och män.” Kan den kanske syfta på ett likställande av den heterosexuella och den homosexuella kärleken? I *Fröknarna von Pahlen* kommer en sådan åsikt till uttryck bland annat genom Agda som är Angelas kärlek i *Av samma blod*, ”hon trodde ej längre riktigt att det fanns någon synd eller någon onaturlighet när man bar renhet i sitt hjärta och älskade renhet”. (BPE s. 260-261) För Angela kommer hennes kärlek till Stanny präglad resten av hennes liv. Stanny, skildrad som Angelas starka och trygga punkt, går dock ett tragiskt öde till mötes. Utan Angela mister hon sin styrka.

⁸⁹ Ellen Key, *Livslinjer I* (Stockholm 1903/1914), s. 61. Om Ellen Key själv ändrat formuleringen från första upplagan från ”morgonrodnad” till ”morgonskimmer” eller om det är Krusenstjerna som minns fel är svårt att

Från Petra kommer det brev till Angela där hon kan läsa att hon är saknad, Petra behöver henne. Innan hon lämnar skolan berättar Angela för Stanny om sitt besök uppe hos Bell.

Stanny lyssnade tyst. Hennes ögonbryn drogo sig samman. Hon grep hårt om Angelas arm och såg forskande in i hennes ansikte, som letade hon efter spår av något förbjudet och sällsamt lockande.

– Varför har du inte sagt mig det förut? frågade hon litet häftigt.

Angela såg tveksamt på Stanny.

– Jag vet inte, mumlade hon. Jag förstår inte Bell.

– Hon var ju kär i dig, liksom i den där Cecilia, sade Stanny. Tror du inte jag hörde dig gå uppför trappan och stiga in i hennes rum? Du skulle sagt mig det. Det finns sådana kvinnor. De äro farliga just för unga flickor som du, vilka inte förstå dem.

– Kan en kvinna vara kär i en annan kvinna? frågade Angela. Jag har aldrig hört något sådant.

– Ja, men det har jag, sade Stanny.

Hon darrade litet, som frös hon.

– De äro olyckliga stackare, blöta som svampiga djur. De draga och locka en till sig. Och är man en gång hos dem, är man förlorad. Jag tror de liksom suga ut en, till dess man sitter där med tomt hjärta. (KG 229-230)

Flera motstridiga känslor kommer till uttryck i Stannys tal. Den första reaktionen på kunskapen om Angela och Bell ger upphov till tanken på något ”förbjudet och sällsamt lockande”. Tonen blir därefter färgad av svartsjuka. Som avslutning kommer det hemska talet om kvinnor som älskar kvinnor: ”olyckliga stackare, blöta som svampiga djur” står de i skarp kontrast både till något ”sällsamt lockande” men också till Angelas och Stannys egen relation, besegrad med en kyss även den. Varför yttrar Stanny dessa fördömande ord, vad är hon egentligen upprörd över? Kanske är hon snarare rädd för sina egna känslor, den svartsjuka hon känner. En kärlek som är otillåten enligt den heterosexuella matrisen. Men främst, tror jag, fruktar Stanny möjligheten att förlora Angela. Fördömandet av lesbiska kvinnor beror framför allt på svartsjuka.

Innan Angela reser till Petra träffar hon i Stockholm Stannys mor. Isa Landborg ber Angela att aldrig mer träffa Stanny.

– [...] Hur skall jag kunna lova något sådant? Ni är starkare än jag. Jag tror att ni skulle kunna tvinga mig. Men jag vill inte bli tvingad. Jag har aldrig haft någon vän. Ni får inte ta Stanny ifrån mig.

– Ni måste höra på mig, utbrast Stannys mor och reste sig också. Kan ni åtminstone lova mig att inte skriva till henne denna tid? (KG s. 250)

avgöra eftersom den första utgåvan av *Livslinjer I* är mycket svårtillgänglig. Enligt Ellen Key-forskaren Claudia Lindén förekom det dock att Key ändrade i sina böcker.

Angela lovar. ”Med en stark aning förstod Angela att Stanny och hennes mor trots allt ändå på något sällsamt sätt älskade varandra.” (KG s. 271) Stanny mister sin Angela men aldrig hennes kärlek.

Thomas och Angela

Skild från Stanny träffar Angela Thomas Meller, den man Petra varit förlovad med som sjuttonåring. Återigen träffar hon också Bell von Wenden som nu driver ett dansinstitut där Angela tar lektioner. På en bjudning hemma hos konstnären Kiss Nilsson⁹⁰ träffas de alla tre. Angela frågar Bell om hon träffat på Stanny.

Angela sörjde alltjämt över att Stanny och hon blivit skilda åt av Stannys svartsjuka mor. Hennes ansikte mörknade litet.

Bell och Thomas iakttog henne, där de sutto på var sin sida om henne. Och plötsligt möttes Thomas' och Bells blickar. Han såg i Bells ögon att hon måste älska Angela, och han vände sig undan från hennes blick med ett föraktfullt leende. Men dessförinnan hade Bell med snabb intuition sparat hans egen kärlek till den unga flickan emellan dem. Från denna sekund avskydde de varandra. (PVJ s. 187)

Bell avskyr den heterosexuella kärleken som hon menar präglas av mäns brutalitet. (BPE s. 335) Mot henne står Thomas Meller som den heterosexuella matrisens fanbärare. Thomas och Angela inleder i *Porten vid Johannes* ett förhållande. På kyrkogården vid Johannes kyrka promenerar de och pratar med varandra. Om karaktären av Thomas kärlek har Birgitta Svanberg skrivit mer utförligt om i kapitlet ”Angela och kärleken”.⁹¹ Trots att Thomas är gift, och inte har några planer på att lämna sin fru, tvekar han inte inför att inleda ett förhållande med den unga Angela.

Redan visste han väl att Angela skulle bli hans. Han ville äga henne, och han hade alltid brukat få dem han verkligen velat ha. Hon skulle då skänka honom tillbaka hans ungdom, hans lycka, hans ro. Han hade inga skrupler, ryggade icke tillbaka för att taga henne. (PVJ s. 253)

Om Thomas skriver Svanberg: ”Han är på många sätt känslomässigt omogen. Vad Thomas söker hos kvinnor är ’moderlighet’, d.v.s att bli älskad och omhuldad, kravlöst som ett bortskämt barn: ’Hos kvinnor hade han ju alltid velat vila ut som i en moders famn. Hos dem hade han alltid velat bli ett barn igen, lugnt och förtröstansfullt.’ (PVJ s. 48) Men samtidigt

⁹⁰ ”Kiss-Nisse” skulle, som Svanberg skriver, föreställa den naivistiske konstnären Nils Dardel. Svanberg (1989), s. 369.

⁹¹ Svanberg (1989), s. 233.

vill han äga oskulden, den unga flickan som han kan vara säker på att besitta oinskränkt.”⁹² Både Bell och Thomas är ute efter Angelas oskuld.⁹³ Efter ett biobesök stöter de ihop med varandra. ” – Angela är ännu oskuld, viskade Bell hest. Ni kommer att göra henne olycklig. Släpp henne därför. Lämna henne åt mig.” (PVJ s. 257) Thomas flyr hastigt från Bell, upprörd över hennes svartsjuka men också över de ord hon tidigare uttalat. Bell har liknat honom vid ”en gammal liderlig hanhund, när han om våren fått upp spåret på färskaste ungtiken”. (PVJ s. 257) Kanske ligger det en sanning i Bells tal som Thomas inte vill kännas vid.

Bells hundliknelse för tankarna tillbaka till parningsscenen jag skrev om tidigare, den Angela och Stanny bevittnade på hushållsskolan:

- Det var kärleken, sade hon lågt.
- Då ... då vill jag inte, utbrast Angela upprörd.
- Det är något starkare än du ... som vill! viskade Stanny.
- Ingen skulle kunna tvinga mig.
- Det skall komma någon, som du älskar, sade Stanny. (KG s. 185-186)

Angelas reaktion på den parningsakt mellan hane och hona de skådat tillsammans är uteslutande negativ, men Stannys förebådande är likafullt i *Porten vid Johannes* på väg att besannas. Hennes ord passar nästan löjligt bra in på Angela och Thomas. ”Det starkare som vill” är Thomas, och Angela behöver inte tvingas – hon är förälskad. Stannys spådom är återigen på väg att slå in.

Angelas kusin Paulas lantställe ligger alldeles i närheten av gården Ösa där Stanny bor. Vid en utflykt dit ut berättar Angela för Thomas om sin vänskap med Stanny och hur hon lovat hennes mor att avbryta den:

- Jag lovade det, sade Angela, ännu upprörd vid tanken på Stanny. Jag fick brev från Stanny, och jag svarade inte. Kanske var det ändå bara en falsk stolthet hos mig som gjorde att jag inte bröt mitt löfte till den besynnerliga modern. Vår vänskap betydde så mycket för mig. Jag höll så mycket av henne. Vi ha aldrig sedan råkat. [...] Jag brukar fantisera om att jag är bjuden hit ut till Paula, och en dag på en skogsstig skulle Stanny och jag mötas, oförberett, plötsligt, och då skulle jag genast se i hennes ögon, om hon ännu höll av mig. (PVJ s. 395-396)

Angelas tal får Thomas att fundera på om hennes kärlek till honom är av samma art som den till Stanny, ”kunde hon inte skilja på vänskap och kärlek?” (PVJ s. 396) Samtidigt kommer han att tänka på Bell von Wenden, plötsligt tvivlar han på Angelas oskuld. Thomas blir

⁹² Svanberg (1989), s. 251f.

⁹³ Birgitta Svanberg skriver: ”Att den lesbiska kvinnan blir mannens erotiska medtävlare i ett spel där vinsten är den unga oskulden, är ett vanligt berättargrepp i den litteratur – ofta författad av män – som skildrar lesbianism som ett ont hot mot kvinnors lycka och ’sunda’ kärleksliv.” I Krusenstjernas text problematiseras dock, som också Svanberg påpekar, Bells funktion: ”Bell får uttala viktiga sanningar.” Svanberg (1989), s. 377.

genom sina känslor inför och svartsjuka på Angelas kvinnliga vänner den heterosexuella matrisen personifierad. Kvinnor som älskar kvinnor äcklar honom. (PVJ s. 256) Anmärkningsvärt är också att det är enbart kvinnor som Thomas anser vara ett hot mot Angela, andra män funderar han inte över. Avundsjukt tvingar han Angela att berätta om sin bekantskap med Bell:

- Och hur kändes den där kyssen? fortsatte han obarmhärtigt.
- Å, Thomas, Angelas läppar darrade. Det var inte som en kvinnas kyss. Men Angela skälvde därför att hon nu med samvetsqual tänkte på hur hon och Stanny en månskensnatt omfamnat varandra. (PVJ s. 397)

Vad är denna Bells kyss om inte en kvinnas? Har Angelas förklaring en koppling till den ”Manhaftiga lesbianen”, Bells begär som manligt? Eller är Bells kyss någonting alltigenom annorlunda, ett begär som inte följer på den heterosexuella matrisens krav på ett manligt och ett kvinnligt kön för att begär ska kunna uppstå? Kanske blir kyssen ”inte som en kvinnas” eftersom den inte lyder under matrisens krav på en heterosexuell kausalitet mellan kön, genus och begär – en kvinna ska vara kvinnlig men åtrå män. Inför Thomas återger Angela kyssen i vilket fall som obehaglig, men kan hon göra något annat inför den man hon är förälskad i? En man som dessutom vaktar avundsjukt om hennes oskuld. Angela tänker emellertid på Stannys kyss, denna kan hon inte avslöja för Thomas. Här görs en viktig skillnad mellan Bell och Stanny. Angela kan ta avstånd från Bell inför Thomas. Stanny är henne däremot för kär, hennes kyss vill hon behålla för sig själv. Kanske inser hon att den kärlek hon hyser för Stanny skulle innebära ett för stort hot för Thomas.

Där hon nu stod i den soliga skogen bredvid den man hon älskade, hade hon en blytlik vision av blankt månsken som föll i vita rutor över golvet i hushållsskolans förstuga, av Stannys kortklippta gosshuvud då det lutades över henne, och hon hörde flämtandet från hundarna där ute på gården, vilkas kärlekslek hon och Stanny varit vittne till.

Det upphetsade henne så, att hon kastade sig in mot Thomas. Och hon drog en djup suck därför att hon ånyo tyckte sig inandas utdunstningen från de brunstiga djurens kroppar. (PVJ s. 397-398)

Tanken på Stannys kyss och hennes ”kortklippta gosshuvud” gör Angela upphetsad. Men denna gång fyller henne inte tanken på hundarnas ”kärlekslek” med obehag. Tryckt mot Thomas kropp tycker hon sig känna lukten från de brunstiga hundarna. Eller är det månne Thomas utdunstningar hon inandas?

Älskande par

Skild från Angela är Stanny åter igen ensam, isolerad i sin familj. Och åter igen vänder hon också sin kärlek mot sin bror. När Angela och Stanny möts igen har de inte sett varandra på tre år. Utbjuden till Paulas lantställe över sommaren drömmer Angela om att få återse Stanny:

De skulle icke kunna gå förbi varandra – icke vilja det. Deras händer skulle krama varandra ...
Och sedan – ja, sedan skulle allt vara som förr.
Med armarna lindade om varandra skulle de följas åt, talande i viskande ton om allt som hänt dem under den tid de varit skilda åt. (ÄP s. 11)

Nere vid havet möts de äntligen. Angela försöker förklara varför hon inte svarat på Stannys brev. Stanny, som redan anat anledningen, förstår: ” – Jag älskade dig, Angela, stötte hon fram. Jag har aldrig älskat någon så, utom en enda. Min mor tålde det väl inte. Är det så du menar? Angela nickade. Beröringen av Stannys händer kom henne att skälva.” (ÄP s. 14)
Nere vid Ösas badhus upplever Angela åter sin älskade Stanny från förr:

Hennes höft bildade en djärv kurva. På de starka benen och låren knöto sig musklerna.
Angela betraktade henne med lysande ögon. Stanny från förr! Stanny vid stranden av Mälaren, där hon starkare och kraftigare än de andra rörde sig bland de unga flickorna från hushållsskolan ...
Angela gick nedför trappan. Det var lätt ljust fjun över Stannys rygg. Angela såg det. Det glänste som guld. (ÄP s. 15)

På Stannys kropp ruvar inga mörka skuggor, den glänser som guld. Allting är dock inte som förr, Angela ”visste att allt icke skulle vara riktigt bra, förrän de förtrott sig åt varandra”. (ÄP s. 17) Kärleken till Thomas och Bernard har på ett sätt kommit emellan dem, ännu är det dock för tidigt för att anförtro varandra allt. Stanny berättar att hon nu är ensam tillsammans med sina föräldrar. ”Min bror Bernard kommer inte hit på en tid ännu. Vi måste vara tillsammans, Angela.” (ÄP s. 17) Kanske ser hon i Angela en räddning från kärleken till brodern.

– Jag förstår att jag måste berätta allt för dig, Angela. Kanske är jag glad åt det. Om jag inte får tala, tror jag att jag blir tokig. Vet du, vad jag har gjort här på Ösa, Angela? Jag har väntat – på Bernard. (ÄP s. 89)

I texten bildas runt både Angela och Stanny ett svartsjukemönster. Angela och Bernard står som rivaler över Stannys begär, Stanny och Thomas över Angelas. Stanny blir dock inte räddad, Bernard återvänder tidigare än hon trott och Angelas tankar riktas inte längre enbart åt hennes håll.

I biblioteket på Ösa tar Bernard sin systers oskuld.⁹⁴ Bernard har ett vackert ansikte men med ett degenererat drag runt munnen, den är ”slapp som en gubbes”. (KG s. 248) För Stanny förefaller det ofta ”som om brodern var flickan. Han gick där med sin lätta gång, hans steg hördes knappast.” (KG s. 93) Också när Angela träffar honom kommer han gående lätt, ”nästan trippande som en kvinna [...]”. (KG s. 248) Innan incestscenen i biblioteket synar han sig ”uppmärksamt som en flicka” (ÄP s. 106) i spegeln innan han ger sig iväg på jakt efter en pudervippa.⁹⁵ När Stanny och han möts i biblioteket har han dock sin officersuniform på sig vilken får honom att verka ”manligare”. (ÄP s. 113) Liksom Stanny ibland sett Bernard som ”flickan”, ser han henne delvis som en bror. I biblioteket har Stanny precis kommit in från en ridtur och har sin riddräkt på sig:

Bernard tyckte att hon i sin svarta riddräkt med åtsittande liv och med byxbenen nedträngda i höga blanklädersstövlar och en liten rundkullig hatt på huvudet såg smärtare och mindre ut än då hon hade klänning på sig: en ung liten bror till honom, som nu stack ridpiskan under armen för att hälsa. (ÄP s. 111)

Bernard bjuder Stanny på vin och ger henne en av sina cigaretter, tidigare beskrivna som passande åt en ”haremsdam”. (KG s. 94) ” – Du ser ut som en page, sade han. Jag tycker om den där dräkten. Du är varken flicka eller gosse i den. Ett underbart väsen som har makt att skänka kärlek åt både män och kvinnor!” (ÄP s. 114) – en replik Bernard senare minns när han funderar över Stannys och Angelas relation.⁹⁶ När han därefter leder Stanny bort mot en soffa och börjar klä av henne liknar han det vid ”att hjälpa en liten pojke i säng [...]”. (ÄP s. 117) Bernard och Stanny utgör en komplicerad begärskonstellation. Beskrivningen av Bernard för tankarna till den konstnärskrets av homosexuella män som figurerar i *Fröknarna von Pahlen*. Är det ett homosexuellt begär han känner inför sin syster, som är som en ”liten pojke”? I skildringen finns dock även markörer som för tankarna till samtidens syn på kvinnlig homosexualitet. Bernards begär har en nyans av narcissism: ”Var det inte som att älska sig själv?” (ÄP s. 116) tänker han inför den synd han är på väg att begå. När han med sin ring råkar rispa Stannys hals för han, när han lägger ”sina läppar mot den” (ÄP s. 115),

⁹⁴ I den incestuösa kärleksscen som utspelar sig i *Älskande par* har jag begränsat mig till att titta på begäret. Vad som ligger bakom denna kärlek, Stannys isolering och problematiska modersförhållande, har Birgitta Svanberg utförligt undersökt i kapitlet som behandlar Stannys och hennes mors relation: ”Den onda modern och incesttragedin på Ösa” Svanberg (1989), s. 82.

⁹⁵ Beskrivningen av Bernard påminner om det sätt homosexuella män skildras i *Fröknarna von Pahlen*, dessa beskrivs dock på detta sätt genomgående. Bernards attribut är mer skiftande. Den homosexuelle konstnären Stellan von Pahlen känner sig dragen till honom men Bernard faller i texten aldrig för någon ”man”.

⁹⁶ ”Kanske hade hon kysst denna Angela med de mörka ögonen och det blonda håret? [...] Och när han nu märkte, hur Stanny och Angela förbi honom utbytte blickar med varandra, som om de haft hemligheter emellan sig, blev han het av svartsjuka.” (ÄP s. 178)

också tankarna till schablonbilden av den lesbiska kvinnan som vampyr.⁹⁷ Är Bernard så kvinnlig att deras begär blir lesbiskt? Om Stanny emellertid är som en pojke blir begäret trots allt heterosexuellt, men avhänt sitt sken av naturlighet, texten parodierar det heterosexuella genom en heterosexuell relation. Frågan om begäret drivs här till sin spets. Det till synes heterosexuella begäret mellan en man och en kvinna förvrids och gör samtliga förklaringsmodeller otillräckliga.

Den akt som därefter följer i biblioteket liknar Thomas första försök att ta Angelas oskuld.⁹⁸ Angela gör lydigt som Thomas säger men när han försöker ta henne blir smärtan för stor: ”Nej, detta stod hon inte ut med. Han fick sluta nu! Hon vrängde och vred på sig, så att han måste släppa sitt tag.” (ÄP s. 215) Också Stanny kastar Bernard till en början ifrån sig:

Hon var som en av dessa patienter, vilka när de bundits på operationsbordet, i yrseln och utan att veta vad de göra, bara i ett begär efter att få bort något som hindrar dem att andas, vilt slita narkosmasken från sitt ansikte och sparka omkring sig. (ÄP s. 117)

Liksom Angela ger sig Stanny dock till slut, återigen upprepas hennes profetia från skoltiden. I både Angelas och Stannys fall beskrivs de som lydiga. Thomas ”begrep att han att han nu bara hade att säga till, och hon skulle lydigt göra allt vad han sade, ja följa efter hans minsta rörelse”. (ÄP s. 212) Stanny dricker efter Bernards vilja lydigt ”som en liten hund” (ÄP s. 114) ur sitt glas med vin och ”som en hund sin herre” (ÄP s. 116) följer hon honom till soffan. Både Angela och Stanny blir som hundar i sin kärlek. Efter parningsakterna gör sig denna tanke gällande. Angela förvandlas i sin dröm till en dräktig tik hysteriskt sökande efter Thomas, sin herre. (ÄP s. 278-281) Stanny liknar sig själv vid sin hund, Hej Dorian Gray, när hon börjar tvivla på sin kärlek till Bernard: ”Var det kanske inte rätt av henne att lydig som en hund, som älskade Gray själv, följa efter honom till soffan där borta [...]” (ÄP s. 256)

Olof Lagercrantz nämner som sagt Hej Dorian Gray som ”en del av Stannys eget väsen [...]”.⁹⁹ Relationen mellan henne och hunden påminner också om den mellan Wildes Dorian Gray och hans porträtt. När Stannys mor skjuter Hej Dorian Gray förstår Stanny att hon själv måste dö. Hon inser, när Bernard inte förstår hennes sorg över hunden, hur lik han är deras mor. För första gången sviktar nu Stannys kärlek till sin bror:

⁹⁷ Svanberg redogör kort för den genre Lillian Faderman döpt till ”Lesbian Evil”. Svanberg, (1989), s. 376. För vidare läsning se Lillian Faderman, *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from the Renaissance to the Present* (New York 1981/1991).

⁹⁸ Merete Mazzarella har påpekat andra likheter än jag: ”i båda fallen vill männen gömma undan kärleken, och i båda fallen nyktrar männen långt hastigare till efter extasen och uppmanar sakligt, nästan kyligt, sin partner att klä på sig.” Mazzarella (1992), s. 116.

⁹⁹ Lagercrantz (1980), s. 208.

Hon visste inte att hon höll på att vakna. Grays död och hatet mot modern-skökan som dödat honom hade träffat något i hennes inre, kanske bara väckt hennes slumrande känsla för vad som var rätt och anständigt. (ÄP s. 239-240)

Tillsammans med Angela förstår Stanny fullt ut vad hon gjort. Hennes första impuls är att dränka sig, men ”Angelas kärlek till Stanny, som hon sparat på så så [sic] länge, slog upp i full låga”. (ÄP s. 288) Angelas kärlek ger henne kraft att hindra den egentligen starkare Stanny. Med Stanny liggandes i sitt knä ser sig Angela omkring:

En ek hade förirrat sig in bland granarna här, där skogen glesnat. Det var en underlig liten ek, den hade blivit sådan, emedan den inte fått någon ordentlig plats att växa på och därför förkrympts. Stammen liknade ett ben som långsamt vissnat, men trädets krona, som äntligen fått rymd omkring sig, bredde ut sitt vackra grenverk och de hjärtgröna bladen voro genomskinliga av lekande solstrålar. (ÄP s. 288)

Angela förstår Stannys dödslängtan när hon tänker på hennes mor och på Bernard.

Nej, det var inte underligt att Stanny ville dö. Angela smekte henne sakta över pannan.

[...]

Stanny öppnade ögonen.

– Kyss mig, Angela, viskade hon hjälplöst.

Då böjde sig Angela ned för att kyssa henne. Hon mötte Stannys ögon, där pupillerna blivit stora och mörka. Ett par ögon fyllda av ångest. Och Angela tyckte att hon själv svindlade som Stanny nyss, därför att dessa härliga ögon icke tycktes ha någon botten, utan ledde rätt ned i jordens innandömen.

Och när hon kysste hennes mun, kände hon jord klibba på sin egen. Stannys läppar hade en smula jord omkring sig, emedan hon nyss rullat omkring på marken, men från denna stund var Stanny i Angelas tankar på ett mystiskt sätt förenad med jorden – med den jord som lät förkrympta träd växa upp ur sig, träd som inte kunde andas med fulla lungor och nå till skönhet, förrän de vuxit sig närmare himlen. (ÄP s. 289-290)

Den underliga lilla eken blir en metafor för Stannys liv, hennes tragiska uppväxt, men också en fingervisning om vad som ska komma. Stanny kommer inte att kunna andas ordentligt förrän hon ”vuxit sig närmare himlen”.

Både Birgitta Svanberg och Merete Mazzarella ser Stannys kunskap om Bernards förförelse av Frideborg som den utlösande orsaken till hennes självmord.¹⁰⁰ Jag anser dock att andra viktigare insikter ligger bakom. När Stanny förstår att Angela älskar Thomas står hon helt ensam. Texten skriver en efter en ut hennes möjligheter att andas. Hennes kärlek till Bernard blir omöjlig, Hej Dorian Gray dör och Angela älskar en annan. På så sätt gör också texten Stanny själv omöjlig. Kvar står endast döden, i vilken hon kan närma sig himlen. Bernards otrohet hjälper henne bara ytterligare ett steg på vägen, hon har redan innan insett

¹⁰⁰ Svanberg (1989), s. 264, Mazzarella (1992), s. 117.

vem han är. Den utlösande orsaken, menar jag, är kunskapen om sig själv som förlorad: ”Den där Stanny som i hushållsskolan slutit ett så varmt vänskapsförbund med Angela von Pahlen och som trånat efter att få utföra en hjältemodig handling. Den unga obesudlade flickan Stanny som för länge sedan lekt här i parken.” (ÄP s. 352) Det andrum texten skapade för Stanny i *Kvinnogatan* har i *Älskande par* raderats ut. Den kärlek hon känner får i texten inte längre någon luft. När hon springer upp mot huset och revolvern hör hon åter Hej Dorian Grays steg bredvid sig. Stanny och hunden flyter samman liksom modern och Bernard. Också de kan sägas hålla i revolvern med vilken hon tar sitt liv, samma revolver modern tidigare använt för att döda Gray.

Våren

Stanny skrivs ut ur texten men den hjältemodiga handling hon sörjer har hon och Angela på ett sätt redan genomfört tillsammans. På hushållsskolan vågar de en kärlek stridande mot den heterosexuella matrisens regler. På tryggt avstånd från sin familj och i det lyriska rum texten skapar vågar Stanny vara hjälte. I *Av samma blod* bär deras förbund återigen frukt.

I romancykelns sista del skildras flera, trots att de ibland strider mot den heterosexuella matrisen, positiva kärleksrelationer. Angelas relationer till Petra och till Agda i *Av samma blod* har drag som påminner om relationen till Stanny. Både Petra och Agda får, liksom Stanny, i texten pojkattribut. Genom upprepningen av ett heterosexuellt mönster märks förhållandet mellan två kvinnor ut som någonting annat. Petra känner ”en kärlek som liknade en mans” (ASB s. 18), inför Angela och det väntade barnet. Framför Angela är det också som om Petra förvandlas:

Angela fann till sin häpnad att hon inte längre såg på Petra som om hon varit hennes mor eller en äldre syster. Det var något hos Petra där hon satt rak med alla muskler spända, med munnen fast slutet och en skugga i de mörkblå ögonen, som snarare fick Angela att tänka på en smärt yngling som genom bittra erfarenheter mognat till man. (BPE s. 63-64)

Agda går längst i sin förvandling och syr sig en kostym, jungfrun på Eka känner knappt igen henne:

Mat höll på att tappa frukostbrickan i förskräckelsen en morgon, då hon kom in i salen och fann en ung herre där. Men när den unge herrn raskt vände sig om och Mat fick se att det var

grevinnan Agda, brast hon i skratt. Hon tyckte att det var en ypperlig idé. Det var skönt att få se ett par herrbyxor bland alla kjolarna på Eka. (ASB s. 249)¹⁰¹

I *Av samma blod* återfinns en explicit och positivt skildrad kärleksakt mellan två kvinnor.¹⁰² Liksom i *Kvinnogatan* skapar texten i *Av samma blod* ett avskilt rum med plats för en annorlunda kärlek. I *Av samma blod* blir den lyriska skildringen möjlig på det undanskymda Eka.

Agda och Angela höllo sig inte tillbaka. De kysste varandra. I deras kyssar låg älskares glöd. De blevo virriga av det. De kysste varandra igen och igen. Rummet var ett drivhus där deras plötsliga kärleksblomma slagit ut. Den bedövade dem med sin vällukt. De sökte sig intill varandra, darrande av åtrå. (ASB s. 246)

Agda tänker på kärleken till Angela som någonting helt nytt, väsensskilt från de smekningar hon tidigare upplevt från andra kvinnor. Texten rättar henne dock: ”Hon förstod inte att allt vad hon lärt sig av Bell och Lotty nu mognat och svällde därför att hon träffat en kvinna som hon verkligen höll av.” (ASB s. 246) Om kärleken mellan två kvinnor säger senare Agda: ”Är deras känsla bara äkta, är den riktig och rätt.” (ASB s. 256) Också Angela minns Bell och även Stanny. Här sker i texten en upphöjning av andras begär till Agdas och Angelas nivå. Den kärlek som skildras mellan dem på Eka låter texten färga av sig också på Bell. Därmed står tidigare fördömanden av Bell i texten inte oomtvistat som enda sanning.

Inte i *Kvinnogatan* och inte heller i *Av samma blod* står relationen mellan de två kvinnorna på något sätt utanför den heterosexuella matrisen. På Eka är det Petra som är emot deras kärlek. Också i hennes, liksom Bells, fall ligger svartsjuka bakom.

Petra sade sig: Detta kan inte vara länge. Angela är ju min. Hon har alltid varit min. För ögonblicket är hon förtrollad. Hon har ju knappast haft några jämnåriga väninnor förut, Agda är ju i alla fall bara fem år äldre, och Paula räknas inte. Och så Stanny Landborg! Men vid tanken på Stanny stack det ändå till i Petra. Det hade varit något särskilt med Stanny. (ASB s. 308-309)

Återigen legitimerar texten en tidigare relation – Angelas och Stannys – som positivt erotisk genom att länka den till Angela och Agda. Avundsjukt tänker dock Petra på deras kärlek:

Petra såg hur Agda och Angela omfamnade varandra, hur deras munnar sökte varandra, deras sköten trycktes emot varandra. En oändlig omfamning, omättlig, evig – därför att den inte kunde skänka någon verklig tillfredsställelse. Ingen kvinna kan i längden helt tillfredsställa den andra. De hungra. De törsta. Och de skänka varandra endast små pärlande droppar, sådana som man ser stänka upp och yra omkring i ett champagneglas. (ASB s. 316)

¹⁰¹ ”Unge herr Agda” har som nämnts Anna Williams skrivit utförligt om. Williams (2004).

¹⁰² Birgitta Svanberg skriver: ”Mig veterligt har aldrig tidigare i svensk litteratur en lesbisk kärleksscen framställts så på en gång öppet och ömsint.” Svanberg (1989), s 380.

Genom Petra verkar den heterosexuella matrisens syn på vad sexualitet får vara. En kvinna med ett kvinnligt genus ska åtrå och ha sex med en man med manligt genus. Begär som faller utanför denna definition borde, med Petras tankegång, inte vara möjligt att tillfredsställa. Genom att exkludera detta begär märks det också ut som något icke önskvärt. Mot detta står dock skildringen av Angela och Agda:

- Är det inte ljuvligt? stammade Agda otydligt. Ha vi det inte gott?
- Underbart. Underbart.
- Extasen kom för dem samtidigt. De flämtade av njutning. Deras händer borrade sig in i varandra.
- Så sjönko de med bleknande ansikten tillbaka mot kuddarna. (ASB s. 247)

Texten är både medveten om begäret som avvikande och motarbetar samtidigt detta. Mot Petras förklaring av ”verklig tillfredsställelse” mellan två kvinnor som omöjlig står de facto den tillfredsställelse Angela och Agda uppnår. Det tvivel de trots denna tillfredsställelse erfar – ”Var det orätt?” (ASB s. 256) – kan ses som ett uttryck för den heterosexuella matrisens styrka. Angela och Agda förmår inte att ställa sig utanför matrisen men lyckas ändå med att uppbåda ett mäktigt motstånd – är känslan äkta, är den rätt.

I *Av samma blod* är inte relationen mellan två kvinnor den enda positiva som skildras. I ytterligare två kärleksscener skildras begäret som någonting positivt och vackert. Agda tänker tillbaka på sitt kärleksmöte i en lada som ”något som hon omöjligt kunde ångra. Det hade varit som en reningens bad.” (ASB s. 243) Kärleksscenen skildras som frisk och ren, trots att Agda är medveten om att det är hennes släkting hon ger sig åt. Mot slutet förenas också Petra och Tord, arrendatorn på Eka. Efter deras ”häftiga omfamning” (ASB s. 437) närmar sig åter Petra och Angela varandra:

- Du älskar Tord? frågade Angela.
- Och du Agda? sade Petra.
- Men de logo med tårar i ögonen. De visste nu att kärleken till de andra två endast hade bundit dem fastare tillsamman. (ASB s. 439)

Petras förståelse av vad kärlek kan vara har utvidgats och hennes funktion i texten som den heterosexuella matrisens upprätthållare raderas ut.

Som Birgitta Svanberg skriver slutar romancykeln om *Fröknarna von Pahlen* precis som den börjat: med Petra stående vid fönstret på Eka, cirkeln är sluten.¹⁰³ Nu är dock Eka ”ett stort och kärleksfullt rike för barn och kvinnor”. (ASB s. 478) Det är också en plats där en syn

¹⁰³ Svanberg (1989), s. 358.

på kärlek och begär inte nödvändigtvis följer den heterosexuella matrisens lagar. Kärleken har, med Agdas ord, ”många utvägar”. (ASB s. 256) Svaret på frågan vad kärlek är finner i *Av samma blod* ett svar. Begäret blir en positiv kraft, en kraft som kan komma till uttryck i alla möjliga relationer: Mellan två kvinnor, mellan män, mellan kvinna och man och till och med mellan släktingar. Är kärleken bara äkta är den också vacker, oavsett vilka kön den utspelas mellan. Sin starkaste manifestation finner dock kärleken och begäret i *Av samma blod* mellan kvinnorna i den annorlunda familjen på Eka, en radikal upplösning med tanke på tidens syn på homosexualitet. Männen, i synnerhet de homosexuella, får i *Fröknarna von Pahlen* inte samma erkännande som kvinnorna. Kanske ansåg Krusenstjerna att hennes samtids män ännu inte nått upp till, de möjligtvis av Ellen Key influerade, kvinnornas förmåga att älska?

Med detta erkännande av begärets kraft börjar en ny saga på Eka. Angela har fött en dotter, Thomasine Petra Angela Agda:

Det blå ljuset från Angelas egen barndom omgav barnets lilla huvud. En ny saga, *vårens* och de sprickande knopparnas saga, hade begynt sitt liv på Eka. [Min kurs.] (ASB s. 496)

Angela har vågat älska och begära och därmed givit sitt liv en ny riktning. Det förbund Angela slutit med Stanny i *Kvinnogatan*, ”Våren”, är hon därefter trogen. I *Av samma blod* bär det frukt. Den ”kärlekens morgonrodnad” som skildras i *Kvinnogatan* bleknar inte efter soluppgången utan manifesteras i den fullt personliga, stora vänskapen mellan kvinnorna på Eka.

7. Sammanfattning

Denna studie undersöker den lesbiska kärleken och det lesbiska begäret i Agnes von Krusenstjernas sju band långa romancykel om *Fröknarna von Pahlen*. Utifrån två kvinnors relation, Angela von Pahlen och Stanny Landborg, har jag analyserat kärlekens möjligheter främst i seriens andra, femte och sjunde del: *Kvinnogatan*, *Älskande par* och *Av samma blod*.

Mina teoretiska utgångspunkter för undersökningen har jag hämtat ur Judith Butlers centrala queerteoretiska verk, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Utifrån Butlers förståelse av den heterosexuella matrisen har jag gått in i texterna och undersökt hur personer förhåller sig både till det heteronormativa begäret och till det begär som överskrider matrisens krav på vad begär och kärlek får vara.

Undersökningen består av två delar. I den första läser jag *Fröknarna von Pahlen* mot dess samtida syn på, främst, kvinnlig homosexualitet. Främst utifrån Kristina Fjelkestams, Jens Rydströms, Fredrik Silverstolpes och Greger Emans texter har jag konstaterat en medvetenhet i *Fröknarna von Pahlen* vad gäller samtidens föreställningar om homosexualitet, men också ett överskridande av dessa. Texten både använder sig av föreställningar om homosexualitet och förskjuter och förvränger dem.

I analysens andra del fokuseras Angela von Pahlens och Stanny Landborgs relation och personer i deras närhet. Här har jag främst tagit hänsyn till Birgitta Svanbergs Krusenstjerna-forskning. Begäret i Krusenstjernas text blir närmast en universell kraft. Som Angela uttrycker saken: "Människor och djur, män och kvinnor, hannar och honor: frustade de icke av samma begär efter varandra?" (ÄP s. 101-102) Personerna präglas dock alltid av världen runt omkring där den heterosexuella matrisen styr. Dess regler för sexualitet förkroppsligas på olika sätt, genom personers handlingar eller tankar, och är ständigt närvarande.

Texten använder sig av både den heteronormativa mallen för kärlek och de former som den heterosexuella matrisen skriver ut som oönskade. Men genom att upprepa dessa på ett annorlunda sätt utgör texten ett subversivt verktyg i en nedmontering av matrisen. Genom att låta språket anta en lyrisk ton och genom att placera den "avvikande" kärleken på en avskild plats berättar sig Agnes von Krusenstjerna fram till något nytt och vidgar ramarna för vad begär och kärlek får vara.

8. Litteraturförteckning

- Adolfsson, Eva, "Drömmen om badstranden" i *Kvinnor och skapande. En antologi om litteratur och konst tillägnad Karin Westman Berg*, red. Birgitta Paget (Stockholm 1983).
- Adolfsson, Eva, "Det uppbrutna kvinnotecknet: Agnes von Krusenstjerna, Moa Martinson", i *I gränsland. Essäer om kvinnliga författarskap* (Stockholm 1991).
- Ahlgren, Stig, *Krusenstjerna-studier* (Stockholm 1940).
- Backberger, Barbro, "'Vi skulle inte inbilla oss att vi voro fria'. Den urspårade kvinnorevolten i Krusenstjernas romaner" i *Könsroller i litteraturen från antiken till 1960-talet*, red. Karin Westman Berg (Stockholm 1968).
- Backberger, Barbro, "Samhällsklass och kvinnoliv – en studie i Agnes von Krusenstjernas och Moa Martinsons författarskap" i *Kvinnornas Litteraturhistoria*, red. Marie Louise Ramnefalk och Anna Westberg (Stockholm 1981).
- Borgström, Eva, "En musikens och erotikens harmonilära eller Hur många kön finns det i Almqvists *Drottningens juvelsmycke*?" i *Res publica* nr. 43 1999.
- Boye, Karin, "Då vinden vänder sig" i *Social-Demokraten* 28/1 1934.
- Butler, Judith, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity* (New York/London 1990/1999).
- Edfelt, Johannes, "Efterskrift" i Agnes von Krusenstjerna, *Samlade skrifter I-XIX*, red. Johannes Edfelt (Stockholm 1944-46).
- Eman, Greger, *Nya himlar över en ny jord – om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken* (Stockholm 1993).
- Eman, Greger, "När män möts" i *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860-1960*, red. Göran Söderström (Stockholm 1999).
- Faderman, Lillian, *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from the Renaissance to the Present* (New York 1981/1991).
- Fjelkestam, Kristina, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, diss. (Stockholm/Stehag 2002).
- Hamberg Mitlin, Monica, "Bell von Wenden. En studie av den lesbiska kvinnans funktion i Agnes von Krusenstjernas *Fröknarna von Pahlen*", c-uppsats i litteraturvetenskap, Stockholms universitet höstterminen 2003.
- Key, Ellen, *Livslinjer I* (Stockholm 1903/1914).

Krusenstjerna, Agnes von, *Samlade skrifter* del VII-XIII, red. Johannes Edfelt (Stockholm 1945):

Den blå rullgardinen (1930/1945)

Kvinnogatan (1930/1945)

Höstens skuggor (1931/1945)

Porten vid Johannes (1933/1945)

Älskande par (1933/1945)

Bröllop på Ekered (1935/1945)

Av samma blod (1935/1945)

Lagercrantz, Olof, *Agnes von Krusenstjerna*, diss. (Stockholm 1951/1980).

Mazzarella, Merete, *Agnes von Krusenstjerna* (Stockholm 1992).

Paqvalén, Rita, "Perversion, dekadens eller kärlek? Pahlenforskningen ur ett queerperspektiv" i *Lambda Nordica* nr. 1-2/2003.

Paqvalén, Rita, "Love as a Feminist Project: A Reading of the *Pahlen* Series by Agnes von Krusenstjerna" i *The New Woman and the Aesthetic Opening: Unlocking Gender in Twentieth-Century Texts*, red. Ebba Witt-Brattström (Södertörn 2004).

Rosenberg, Tiina, *Byxbegär* (Göteborg 2000).

Rosenberg, Tiina, *Queerfeministisk agenda* (Stockholm 2002).

Rydström, Jens, *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880-1950* (Chicago/London 2003).

Silverstolpe, Fredrik, "Hur lesbianerna förlorade sin oskuld" i *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860-1960*, red. Göran Söderström (Stockholm 1999).

Svanberg, Birgitta, *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas Fröknarna von Pahlen*, diss. (Stockholm 1989).

Williams, Anna, *Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt* (Stockholm/Stehag 2002).

Williams, Anna, "Unge herr Agda. Omklädningsmotivet i Agnes von Krusenstjernas *Fröknarna von Pahlen*" i *Omklädningsrum. Könsöverskridanden och rollbyten från Tintomara till Tant Blomma*, red. Eva Heggestad & Anna Williams (Lund 2004).